

જ્યોતિ-રખા

(પરિચયદેખક: શ્રીયુત - નરસિંહરાવ ભોળાનાથ)

સુદરશ ગા. બેટાઈ

ગ્રંથક રૂપિયા

રૂપદેરી
જા. ૧.૦૬
બેઈસુ
(જ્યોતિ)

૧૬૬૦૧

પ્રકાશક :

સુન્દરજી ગો. ગેટાધ
C/o. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ
ગીરગામ ઍકરોડ—મુંબઈ. ૪

રણછોડભાઈ વા. પટેલ
મુદ્રણસ્થાન : નારાયણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પી. ધનજીભાઈના કારખાના સામે,
અમદાવાદ.

નિગૂઢ કા મહાત્મ્ય સંજ્ઞાએ ચિત્તને ભરે;
અધરે અધરૂં એને માનવીવાણુ ઓચરે.

પ્રથમાવૃત્તિ:-ઈ. સ. ૧૯૩૪

પ્રત : ૧૦૦૦

સ્પેટી

૪૯૧.૦૬

બેઈસુ

(જ્યોતિ)

૫૬૬૦૧

પ્રકાશક :

મુન્દરણ ગા. બેટાઇ

O/o. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ

ગીરગામ ઍકરોડ-મુ'બઇ. ૪

રણછોડભાઈ વા. પટેલ

મુદ્રણસ્થાન : નારાયણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

પી. ધનજીભાઈના કારખાના સામે,

અમદાવાદ.

નિગૂઢ કો મહાતત્ત્વ સંશોભે ચિત્તને ભરે;
અધૂરો અધૂરો એને માનવીવાણુ ઓચરે.

હવે પછી

જીવનસંજીવન

ચુલ્લસ્મૃતિ

બીજાં કાવ્યો

એ બોલ

આ સંગ્રહમાંનાં ખંડકાવ્યોને પુસ્તકબદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ ધાર્યો કરતાં મોટો સિદ્ધ થયો છે. આ પાંચ ખંડકાવ્યોમાંનાં ચાર પૂર્વે ‘વસન્ત,’ ‘પ્રસ્થાન,’ ‘કૌમુદી’ વગેરેમાં પ્રગટ થયાં હતાં. ‘શસ્ત્રસંન્યાસ’ કાવ્ય અહીં પ્રથમ જ પ્રગટ થાય છે. આ કાવ્યસંગ્રહનો નામનિર્દેશ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં કાવ્યસર્જન કરતાં નામકરણ વિશેષ મુશ્કેલ હોય એવું મહેને કંઈક થયું. છેવટે ‘જ્યોતિ-રેખા’ નામ રાખવાનું નક્કી કર્યું. તેના વિશે ખુલાસો સંગ્રહના આરંભમાં ન્હાના કાવ્ય વડે જ કર્યો છે. આથી વિશેષ આ સંગ્રહ વિશે મહારે કશું કહેવાની ઇચ્છા નથી—જરૂર પણ લાગ્યે જ જણાય છે.

મુરખી શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ, શારીરિક અસ્વાસ્થ્ય છતાં, આ લઘુ કાવ્યસંગ્રહનો પરિચય ગુજરાતને કરાવવાની મહારી વિનંતિનો સ્વીકાર ઘણા મમત્વથી કર્યો હતો. આ કાર્ય કરવામાં એમને ઘણાં શ્રમ પડ્યો છે એનું મહેને દુઃખ રહ્યા કરે છે. એમના પરિચયલેખને હું તો આશીર્વાચન જ સમજું છું; અને આશીર્વાચનનો સ્વીકાર મૌનયુક્ત નમસ્કિયા વડે જ કરવો ઉચિત ગણું છું.

મહારા પરમ મિત્ર ભાઈ ભાનુશંકર ખી. વ્યાસે આ સંગ્રહમાં પોતાનું અર્થાવવરણ જોડીને કરેલો. ઉમેરા તો કાવ્ય-સંગ્રહ જોનારને અવશ્ય દૃષ્ટિએ પડશે; પરંતુ આ કાવ્યસંગ્રહનો પરિચયલેખ લખવા મુશ્કેલી શ્રી નરસિંહરાવહાઈને ત્યાં અનેક વાર એમને ખાર જવું પડ્યું છે અને તે ઉપરાંત કાવ્યસંગ્રહની પ્રસિદ્ધિને લગતી ન્હાની-મોટી સઘળી જવાબદારી સોંપીને એમણે ઉપાડી છે એ વાત જાહેર કરવાની જરૂર મહેને જણાય છે. એમના આ બન્ધુકૃત્ય માટે પ્રગટ રીતે આભારજન્ય ઉચ્ચારી સંયમભંગ હું નહિ કરું.

‘સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન’ કાવ્ય પરત્વે શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકે કેટલીક અર્થપૂર્ણ સૂચનાઓ કરેલી તે માટે અત્રે એમનો આભાર માનવો એ કર્તવ્ય થઈ પડે છે. શ્રીયુત ગચ્છભાઈ રાવતે પુસ્તકનાં પૃષ્ઠનાં ચિત્ર તથા છપામંણી વિશે પોતામા અનુભવ અને કલાની દૃષ્ટિનો લાંબ મહેને આપ્યો છે તે માટે એમનો આભાર માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

દોષમુક્ત મુદ્રણનો અત્યંત આગ્રહ છતાં આ ન્હાના પુસ્તકને પણ શુદ્ધિપત્ર જોડવું પડ્યું છે. તે મહેને અવશ્ય જૂએ છે. વાંચકવર્ગને શુદ્ધિપત્રમાં બતાવેલી ભૂલો પ્રમોણે પુસ્તકમાં સુધારા કરી લેવા વિનંતિ છે.

મહારા ન્હાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ મહેને તૈયાર કરવા માંડ્યો છે. ‘અનુક્રેદતાએ’ તે ‘શુન્દરાતના’ કાવ્યરસિકો પાસે મોકલા હું ઉમેદ રાખું છું.

સુખઈ, તા. ૩૧-૧-૩૪ }

સુદરણ ગો. બેટાઈ

જીવન અને સાહિત્યના સમન્વયની મહત્ત્વ
પ્રથમ દીક્ષા આપનાર

પૂજ્ય કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશીને

અર્પણ

દોષશુદ્ધિ

‘ પરિચય ’

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૮	dim	dim
૨૦	૨૦	કંઈક	કંઈક
૨૨	૨	તકંત્રે અણી રિત	તકંત્રેણી અણિત
૨૪	૧૪	દ્રાપદી	દ્રૌપદી
૨૪	૨૧	રુદ્રરૂપ	રુદ્રરૂપ
૨૪	૨૨	દ્રાપદી	દ્રૌપદી
૨૬	૨૫	દુઃકપાણ	દુઃ કપાણ

કાવ્યો

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૩	કાહું	કરું
સાતમી પંક્તિનો છેલ્લો શબ્દ ‘મળે’ આદમીના આરમ્ભમાં વાંચવો.			
૧	૯	ઋણુ વિનમ્ર ભાવ	ઋણુવિનમ્રભાવ
૫	૭	કારુણ્યમૂર્તિ	કારુણ્યમૂર્તિ
૧૦	૮૩	ડળે	ડળે

૧૬૬૦૧

❖ ચીમનશક્તિ ન ભાવદાસ ગ્રંથાલય ❖
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૧૧	૧૦૪	ટંપાય	ટૂંપાય
૧૫	૧	ડખ્યું.	ડૂખ્યું
૧૭	૧૦	છપેલ	છૂપેલ
૨૭	૮	ભૂમિમય્યા	ભૂમિમૈયા
૩૫	૧૦	હયે	હૂયે
૩૫	૧૬	વમુઝ	વિમુઝ
૪૧	૮	સુવણ	સુવર્ણ
૪૨	૧	ડખે	ડૂખે
૪૩	૫	હયે	હૂયે
૪૩	...	અનુષ્ટુપ	અનુષ્ટુપ્
૪૩	૧૭.	ડખી	ડૂખી
૪૩	૧૮	અડખ્યા	અડૂખ્યા

અર્થવિવરણ

૫	૧૩	અપૂર્વ	અનુપ
૧૧	મધ્યાળ	શસ્ત્રસંન્ધ	શસ્ત્રસંન્યાસ

પરિચય

તારીખ ૬ ફી ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. ૧૯૩૧ને દિવસે મહારાં ૭ બહેર
 વ્યાખ્યાનોમાંના બીજા વ્યાખ્યાનને પ્રસંગે મહેં એક પ્રશ્ન ચર્ચા દતોઃ
 કાવ્યમાં કિયો રસ શ્રેષ્ઠ ? કેટલાક પંડિતો શૃંગારરસને પ્રાધાન્ય આપે
 છે; કેટલાક કરુણરસને. વિપ્રલમ્ભ શૃંગારમાં કરુણરસની જાયા
 અન્તર્ગત હોયછે એ બૂલવાનું નથી. મહારે મને કરુણરસ ઉત્તમ
 રસ છે. માટે જ મહેં એક રથજોડકું છે કે,

ત્યારે તું ગાન કર્યું શોક ભરેલ ગાતો
 રહેજે ભલે જ, જળધોધ ! ન મુક ચાતો :

ગમ્ભીર આ હૃદયવાદ લલે જગાવે,
આ વાદને કરુણગાન વિશેષ લાવે.*

જેવી રીતે વિપ્રલમ્ભ શૃંગારમાં કરુણરસના અન્તર્નાદ હું
સાંભળું છું તેવી જ રીતે શાન્તરસનાં કાવ્યોમાં પણ કરુણરસનું
સ્થાન હું જોઈ સકું છું. આ વિચારો દર્શાવીને તે ભાષણને પ્રસંગે
કેટલાંક શાન્તરસનાં કાવ્યો ઉદાહરણરૂપે મહેં ચર્ચાવિષય બનાવ્યાં
હતાં. તેમાં રા. સુંદરજી બેટાઈનું ‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’ નામનું
જે કાવ્ય મહેં ઉપસ્થિત કર્યું હતું તે આ સ્થળે ઊતારવું
ઉચિત છે.

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય

(૧)

ધૂમી ધૂમી ગહન ગગનમાં

ઘેરાયે મુજ આંખ :

નિમિરે ઘેરાયે મુજ આંખ !

ઊડી ઊડી અનન્ત નભમાં

થાકે આશાપાંખ :

મહારી થાકે આશાપાંખ !

(૨)

કાળાં કંઈ વાદળને વેર્યાં;

વીંઝી વિદ્યુદ્ધાગ;

માયાવી રાક્ષસસેના સમ.

ઊઠે મેઘની માળ;

પાછી ઊઠે મેઘની માળ !

ઘૂમી ઘૂમી ગહન ગગનમાં ... ..

(૩)

છતીને દુર્ગમ્ય એ ઘનદઘ

પહોંચીશ હું એ દાર

વિલસે ન્યાં એ તેજ અનુપમ,

અનહદ ને પ્રેમાળ,

સનાતન, શાન્ત, સુરમ્ય, રસાળ ?

ઘૂમી ઘૂમી ગહન ગગનમાં ... ..

આ વાંચ્યાથી સદજ જણાઈ આવશે કે તિમિરમાંથી ન્યોતિમાં જવા માટે તણસી રહેલો માનવઆત્મા કે'વા કરુણ ઉદ્ધારક કરેછે. એક તરફ અન્વકારથી ગુંગળાઈ જાયછે છતાં, દૂર છતાં સમીપ પ્રત્યક્ષ થતા પ્રેમજ ન્યોતિની ઝાંખી થવાથી આત્મા અપૂર્વ ઉદ્ધારમાં આવેલો જણાયછે. આ દેકાણે શાન્તરસ અને કરુણ-રસનો અવિચ્છેદ્ય સંયોગ દ્રશ્યમાન થાયછે.

વિચારસૃષ્ટિ સ્વપ્નવટનામાં અચિન્તિત સંક્રમણ કરેછે. એવી રચના સિદ્ધાર્થના આ કાવ્યમાંના સ્વપ્નમાં આલેખાઈછે. પરંતુ એક વિશેષ નોંધવા જેવો છે; અંધવિન અપોર્નોડે સિદ્ધાર્થને આવતાં સ્વપ્નનું સામાન્યરૂપે આલેખન નોએની પંક્તિઓમાં કરેલુંછે:

In which calm home of happy Light and Love,
Lived our Lord Buddha, knowing not of woe,
Nor want, nor pain, nor plague, nor age, nor death,
Save as when sleepers roam dim seas in dreams,
And land awearied on the shores of day,
.. Bringing strange merchandise from that black voyage,
Thus ofttimes, when he lay with gentle head,
Lulled on the dark breasts of Yashodhara,
Her fond hands fanning slow his sleeping lids,
He would start up and cry, " My world ! Oh world !
I hear ! I know ! I come ! "

આ સામાન્ય આલેખનમાંથી એક વિશિષ્ટ સ્વપ્નદર્શન રા. ખેટાઈએ પ્રતિબિમ્બિત કર્યુંછે. રા. ખેટાઈના આ પ્રતિબિમ્બને કાંઈક સમજતી અને કાંઈક ના સમજતી યશોધરાના હૃદયભાવનું દર્શન સુંદર રીતે કરાવાયુંછે :

કાન્તના ઉરનો કંપ સમજે ન યશોધરા,
શકે કેમ સહી તોયે આર્દ્રચિત્તા પતિપ્રિયા ?
આર્યાના આર્ય હૈયામાં અઝણ્યાં અનુકમ્પનો
બિહ્યાં ઝણઝણી, તેથી વદતી કુણુસ્વરા:—

“ દહન ગુપ્ત રહ્યાં તવ અન્તરે
પ્રિય ! મહને નહિં કેમ દહે અરે ?
સમજું કેં પુનઃ અન્તરદુઃખ જો
કંઈક નાથ ! કૃતાર્થ બનું હું તો.

ભોગ્યા પૈલવો મોંઘા હૃંદાતાં તુજ હૃંદમાં;
લેખતી હું નહિં એમાં પૂરી જીવનધન્યતા.
તહારી અન્તર્ગુહામાંહે, ખસેડી મૌનની શિલા,
પ્રવેશાવ મહને વ્હાલા ! દુઃખભાગી ચહું થવા.”

આ ઝાયાતું બીજદર્શન The Light of Asiaની નીચેની પંક્તિ-
યોમાં કરી સકાશે.

And she would ask,
“What ails my Lord?” with large eyes terror-struck.
Then would he smile to stay her tears.

પ્રસ્તુત કાવ્યના આ અંશમાં અપહરણ હું નથી જ્ઞેતો;
માત્ર આછી ટ્રેરણા સંભવેછે. અને ટ્રેરણાએ આપેલા બીજને!
વિકાસ સુલભ વિચાર અને વાણીમાં ઉપરિચિત કરાયોછે. સિદ્ધાર્થનાં
આસ્વાસનવચનને પણ The Light of Asiaમાંના સામાન્ય
ઈશારાને વિશિષ્ટ શબ્દોમાં રૂપ આપ્યુંછે. The Light of Asiaમાં
આ પછી સિદ્ધાર્થના શ્રવણમાં દિવ્યગીત પડેછે ત્હેના સંસ્કાર
અજ્ઞાત રીતે લઈને રા. જેટાઈના આ કાવ્યમાં પંક્તિ ૭૩ થી ૭૬
પંક્તિ ૮૩ થી ૮૬ તથા પંક્તિ ૮૯ થી ૯૨, રૂપાન્તર-વિચારનું
તેમજ શબ્દનું રૂપાન્તર-પામીને પ્રગટ થાયછે. આ વિશે પ્રમાણ
જ્ઞેષ્ઠતું હોય તો સં. ૧૯૮૩ના માધના વસન્તમાં ‘દિવ્યગીત’ એ
મથાળાથી આપેલાં એ કાવ્યોમાંથી રા. જેટાઈનું કાવ્ય જ્ઞેતું. B. A.
નો અભ્યાસ કરતી વખતે The Light of Asiaમાંના એ ગીતનું
ભાષાન્તર એએએ બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે કરેલું હતું.

સિદ્ધાર્થના આ સ્વમદર્શનની સૂક્ષ્મ આગાહી આપનારી રા.
જેટાઈની એ પંક્તિયો અસાધારણ કલાવિધાન સૂચવે છે:

પૂર્વમાં તારુખ્યો તારો, વાયુમાં કંપ કેં થયો,

નિદ્રામાં લીન પૃથ્વીએ ન જોયો, ન અનુભવ્યો.

આ કલાવિધાનની ખૂબી શબ્દોથી વિવરણ કરીને દર્શાવવાને બદલે રસિક જનોની રસવૃત્તિનેજ સોંપું છું.

The Light of Asia માંના પ્રસંગોથી લિખતા પાડનારા બે અંશ રા. ખેટાઈના કાવ્યમાંના, નિર્દિષ્ટ કરવાનું મન થાયછે. (૧) આ કાવ્યમાં રાહુલ જન્મ પામી ચૂકેલો માન્યોછે. એ અંશમાં રા. ખેટાઈ અશ્વધોષને અનુસર્યા જણાયછે. (નૃપુરઝંકારની પૂરવણી ન જુઓ.) ઍડ્વિન આર્નોલ્ડે તો મહાભિનિષ્ક્રમણને પ્રસંગે રાહુલને માતાના ઉદરમાં જ રહેલો કહ્યોછે. (૨) ઍડ્વિન આર્નોલ્ડના મહાભિનિષ્ક્રમણપ્રસંગમાં સિદ્ધાર્થ સર્વનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો એ સ્થિતિ છે. ત્યાં સુધી ગયા વિના જ રા. ખેટાઈના કાવ્યમાં માત્ર સ્વાનદર્શન અને તેને પરિણામે સિદ્ધાર્થની અર્ધમૂઢતા દર્શાવીને કાવ્યની સમાપ્તિ કરવામાં આવીછે:

હ્રુબ્ધ, આશ્ચર્યથી મુગ્ધ, મીંચ્યાં નેત્ર ઉઘાડતો,

સ્વાનદ્રષ્ટા સુસિદ્ધાર્થ જાણતો ને ન જાણતો.

અને એમ કહ્યું છે તે જ કાવ્યની પ્રતિજ્ઞાને અનુરૂપ છે.

સુલોચનાનું લોચનદાન

આ મથાળું બદલીને રા. બી. ક. ઠાકોરે 'મદનવિજયી લોચનદાન' એમ હેમની 'કવિતાસમૃદ્ધિ'માં મૂક્યુંછે. તેમ કરવાથી કવિનાં હાઈ તથા વક્તવ્યધ્વનિ બનેને કંઈક અન્યાય અપાયા જેવું થાયછે તેથી હું તો કવિનું જ મથાળું સ્વીકારું છું.

આટલું જ નહિ પણ મૂળ કાવ્યના આરમ્ભના ચાર શ્લોક ઉડાવી દઇને રા. ઠાકોરે કાવ્યનો આરમ્ભ કર્યોછે; પુણ્યની શાન્ત મૂર્તિરૂપ સુલોચનાને પર્ણકુટ્ટીમાં બેઠેલી ચિત્રના આરમ્ભમાં જ મૂકી છે. તેમ કરવામાં રા. બી. ક. ઠાકોર એક પ્રકારની કલાની ચારુતા સધાયછે એમ માનતા હશે અને એક દષ્ટિથી તે ખોટું પણ નથી;

પરંતુ એ ચારુ ચિત્ર માટેની અનુકૂળ પશ્ચાદ્ભૂમિ અને પ્રવેશક વૃત્તાન્ત
જે પ્રથમના ચાર શ્લોકોમાં રજુ કરાયછે તેનો લોપ કરવાથી રા.
ખ. ક. ઠાકોરે માનેલી કલારચના કાંઈક ખંડિત પણ થતી લાગે
છે. ત્રીજા ખંડમાંનો બીજો શ્લોક પણ ઉડાવી દેવાથી ચિત્રના
વિકાસક્રમને હાનિ થયછે.

ભિક્ષુ લાંબું મૈત્ર ધારીને બેઠો; સુલોચનાએ મૈત્રનું કારણ
પૂછ્યું; ભિક્ષુના હૃદયમાં સ્મર પ્રગટ થતાં એ ઉત્તર આપેછે:

બપૈયો હું જુરું બહાલી, પ્રેમવન્ધિ વિશે મહા;

શીળું પીયૂષ વર્ષાને દાર એ શશિશીતલા !

આ શ્લોકમાં બપૈયો, પ્રેમવન્ધિ, અને શશિશીતલા એ શબ્દોથી
કંઈક રૂપકકલ્પનામાં કવિયે ગૂંચવાડો કરી દીધો લાગેછે; તે લલે.
આ એની પ્રાર્થનાવાણીનું પરિણામ સહસા આઘાતરૂપે સુલોચનાના
હૃદય ઉપર થાયછે. આ સ્થિતિને પરિણામે પ્રકૃતિમાં થયેલા
વિકારો “દે ઢાંકો વાદળ પટે.....” ઇત્યાદિ વર્ણનમાં દર્શાવાયાછે.
તે વર્ણનમાંની માત્ર ચાર પંક્તિયો સ્વીકારી બાકીની ચાર અનુપમ
પંક્તિયો રા. ખ. ક. ઠાકોરે શા માટે ટાળી દીધી હશે તે સમજાતું
નથી. વખતે એ ચાર પંક્તિયોમાં અસત્યભાવારોપણ તેમને તીવ્ર
તો નહિ લાગ્યું હોય !

રે બન્ધુ, તું ક્યમ ભૂલે હું છું બુદ્ધપુત્રી?

તહારા ય મા વિસર છે ગુરુ બુદ્ધદેવ;

બાંધ્યાં સખા! ઉર સહોદરભાવસૂત્રે,

તે તોડવા વિતથ યત્ન કરે તું શાને?

આ શ્લોકમાં પોતાના ગુરુબન્ધુને સુલોચના સહોદરભાવ તોડવા
માટે હપ્તો દે છે; તે પછી,

હોયે કદી ન મુજશું તુજ બહેનભાવ

તો ચે ઘટે શું કરવી મુજ શીલહિંસા?

એ બે પંક્તિઓમાં જે વિચારનો અને દલીલનો વિકલ્પ કવિએ રજુ કર્યો છે તે બે પંક્તિઓ ટાળી નાખવાથી વળી તર્કશ્રેષ્ઠ અણી ડિત થાય છે એ પણ રા. બી. ક. ઠાકોર જોઈ સક્યા જણાતા નથી. પછીના લિક્ષુના વચનમાં શીલહિંસા અને ત્રેમહિંસા એ બેની તુલના કરી છે તે રા. બી. ક. ઠાકોરના ઉતારામાંથી જતી રહે છે; એટલું જ નહિ પણ તરત જ

‘નહિ નહિ ભ્રમકેરી જળ ગૂંથી ગૂંથીને !

ધૃત્યાદિ વચનમાંની ભ્રમતી જળને પણ બેનતા આવે છે. આક્રમા ખંડમાં,

મેઘલી ધુરંદ્રે ઘેરી રજની રાક્ષસી સમી,

તમિસ્ત્રા કામની કાળી લિક્ષુને ઉર શોરતી.

એ શ્લોકમાં રહેલો પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર કેવળ વૃથા અલંકાર નથી પરંતુ લિક્ષુનું હૃદય અને બાહ્ય પ્રકૃતિ એ બે વચ્ચે સૂક્ષ્મ સમ્યન્ધ— આધ્યાત્મિક સમ્યન્ધ સ્થાપે છે. કાવ્યના આરમ્ભમાં રાત્રિના તિમિરનું વર્ણન છે; તહેમાં આ કથાના બનાવની પૂર્વચ્છાયા ધ્વનિત થાય છે, અને આ શ્લોકમાંની ધુરંદ્રતી રજનીના ઉપસ્થાપનમાં લિક્ષુના હૃદયમાં વધતા જતા તિમિરનું ચિત્ર આલેખાયું છે. આ બધાનો વિનાશ કરનારી ચેષ્ટાને શું નામ આપવું?

કાવ્યની સમાપ્તિની પંક્તિઓમાં રા. બી. ક. ઠાકોર અતિમિતાક્ષરતા દોષરૂપે જુએ છે; પરંતુ સુલોચનાએ જે આશ્ચર્યજનક ઝડપથી લિક્ષુએ સ્તુતિપાત્ર રહેલાં અમીનિર્ગળતાં લોચનો કાઢીને આપ્યાં, તેકૃતિ માંની ઝડપ, સાહસ, તથા ચમત્કાર આ મિતાક્ષરતામાં સધાય છે એમ હું તો માનું છું. આ કથાની મૂળ વાર્તામાં પણ લોચનદાન ઝડપથી જ કરેલું બતાવાયું છે. હેમાં ‘તહારી આંખ્યોથી મ્હને કાંઈ વિશેષ પ્રિય નથી’ એ ઉદ્દગારના પ્રતિધ્વનિમાં લોચનની નિન્દા કરીને ‘લે આ તહારી આંખ્ય’ એટલો ઉચ્ચાર કરીને સુલોચનાએ અનાસક્તિભાવ પ્રગટ કર્યો છે. મૂળ વાર્તા આ સંગ્રહની ટીકામાં વાંચી લેવા વિનંતિ છે.

રા. ખ. ક. ઠાકોરના પ્રકાશનખેલ વિશે ચર્ચા કરતે કરતે પ્રસ્તુત કાવ્યના સુંદર ધ્વનિ વગેરેનું દર્શન આપણે કર્યુંજ છે. તેથી વધારે વિસ્તાર ના કરતાં માત્ર એક પ્રશ્ન આડકતરી રીતે કવિએ છેડ્યોછે તે બતાવીને સંતોષ માનીશું. સુલોચના લિહુને કહેછે:

“નવ નવ કદી હોયે પ્રેમ ને કામ એક;
નવ પરખી શકે શું અગ્નિ ને આગિયાને?”

અહિં પ્રેમ અને કામ વચ્ચેનો ભેદ સંક્ષેપમાં સૂચવાયોછે. મહેં ‘જયાજયન્ત’ના અવલોકનમાં આ પ્રશ્ન સવિસ્તર ચર્ચ્યોછે તે વસન્ત સં. ૧૯૭૧ના માર્ગશીર્ષના અંકમાં પૃ. ૬૮૨-૮૩ માં જોવાથી જણાશે. ‘વિવર્તલીલા’ અંક ૧૧માં પ્રેમના નહિં પણ કામવાસનાના અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનાર ‘અનંગતાણું તણુપાંતીકું’ હરણુ કરી આણેલી કન્યાને વિશે વિશેષણરૂપ બતાવીને ચર્ચા કરી છે તે તરફ પણ અંગુલીનિર્દેશ કરું છું (વિવર્તલીલા; પૃ. ૮૩-૮૪.) અહિં કામનું ઉપમાન આગિયો અને પ્રેમનું ઉપમાન અગ્નિ એ યુગ્મમાં અગ્નિને બદલે સજીવ જ્યોતિને અર્થ દર્શાવનારો શબ્દ હોત તો વધારે શોભત એમ ક્ષણવાર લાગેછે. એ પછીના શ્લોકમાં બુદ્ધના મોંઘા બોધને માટે ‘ગહનતિભિરમાંહે જ્યોતિ દર્શાવનારા’ એમ કવિએ કહ્યુંછે તે એમનાજ ‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’ ની ભાવનાનું દર્શન કરાવેછે.

આ કાવ્યના પ્રકાશનમાં રા. ખ. ક. ઠાકોરે પાડેલાં ગાપચાં અને કરેલા કોઈ કોઈ ફેરફારથી આ ખંડકાવ્યની ખંડકાવ્યતા જતી રહે છે. કોઈ સુંદર ધમારત ચણાઈ હોય તહેમાંથી કારીગરીવાળા શોભાઓ-બારી બારણાં વગેરેની-તોડી નાંખ્યાથી જે રસહાનિ થાય તેવો જ આ પ્રકાર છે. Literary Vandalism (સાહિત્યમાં વિધ્વંસક ક્રિયા) જેવી વસ્તુ અનિષ્ટ ગણાય એ વાતનું વિસ્મરણ થવું ના જોઈએ.

શસ્ત્રસંન્યાસ

આ અસાધારણ સામર્થ્યવાળું કાવ્ય હૃદયના, વિચારો, તેમજ હૃદયે મૂર્તરૂપ આપનારી અનુરૂપ શબ્દયોજના એ સર્વેમાં, સામર્થ્યથી ભરેલું છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભારતવર્ષના મહાયુદ્ધની પૂર્વે પોતાની યોગદૃષ્ટિથી અપૂર્વ દર્શન જીએછે. ભૂતનાં દૃશ્યોને પ્રત્યક્ષ કરી આ ધર્મવીર એકજ કહિન નિર્ણય ઉપર આવેછે. એ નિર્ણય સુધી પહોંચતાં પ્રહેલાં પોતાના હૃદયનાં ભંડાં મન્યનો વિલક્ષણ સ્વપ્નદર્શનરૂપે પ્રત્યક્ષ થાયછે. દુર્યોધને પ્રિય પાંડવોની ઉપર કરેલા મર્મઘાતી અનેક પ્રહારો શ્રીકૃષ્ણના નયનની સંમુખ આવી,

‘આજે બનીને શતધાર શસ્ત્ર
શ્રીકૃષ્ણના અન્તરને વિદારે.’

એ પ્રસંગે સૌજન્યની સૌમ્ય મૂર્તિ અને ‘સતીત્વની શોભન ભવ્ય ભાવના’ દ્રાપદી પોતાનું સૌમ્ય સ્વરૂપ તથા દધને આ દર્શનના ચિત્રમાં ચડેનેત્રથી અંગાર વર્ષતી દુર્ધર્ષ કાલરાત્રિનું રૂપ ધારણ કરે. ‘એ ભાવવર્ણન કાવ્યના શરીરમાં જ જોવાથી કવિની રચનાની ખૂબી સમજાશે. દ્રૌપદીને અખિલ જગતને પોતાના આપરમાં ભરવાને અવતરેલી યોગમાયા માનવામાં આવેલી છે તે માન્યતાનો ઉપયોગ કરીને કવિએ પોતાની શક્તિથી અપૂર્વ ચિત્ર-રચના આપણી સમક્ષ રજૂ કરીછે.

પાંડવો પાંચ જાણે, આ રૂદ્રરૂપ ધરી રહ્યા;
દ્રાપદી વીજળી જેવાં, શક્તિરૂપ રમી રહ્યાં.

આ ધોરભીયણ ભાવિદર્શનથી શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં સહસા સંક્ષોભ થાયછે અને પરિણામે હેવો આવેશ હેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેછે કે,

“સ્વવીર્યની જવાળ પ્રચંડ ફેંકી
 ગસી લઉં પાપસમૂહને આ;
 પ્રભળીને પુંજ યુગોતણા આ
 નિર્મુક્ત આજે કરું ભૂમિમૈયા.”

પરંતુ આ આવેશના કરાત્ર શબ્દો અન્તરમાં લભૂકવાની
 સાથે જ ‘સંયમ દંડધારક’ શ્રીકૃષ્ણે એ આવેશના શબ્દોને ‘પ્રશાન્તિનાં
 નીર વિશે શમાવ્યા.’ શી રીતે શમાવ્યા તે કાંઈક ભાવચિત્રના
 આલેખનમાં પુનરુક્તિનો આભાસ આણીને કવિ કહેછે:
 પ્રવાત વાયા પ્રલયાન્ત કેરા
 કંપાવતા ભીષણશબ્દ સૃષ્ટિને;
 અંઝાનિલો મોહતણા શું વાતા
 મૂંઝાવતા કૃષ્ણની આત્મદૃષ્ટિને.

તથાપિ

પ્રકાશથી સૂર્ય સહસ્રરશ્મિ
 તમિસ્રના ભીષણ સૈન્ય ડારે;
 પ્રકાશ-આત્મા ત્યમ વાસુદેવ
 નિવારતા મોહ મહાપ્રકાશે.

આ સાત્ત્વિક સ્થિતિ સ્થિર થવાની સાથે,
 શસ્ત્રસંન્યાસની દીક્ષા લીધી એ તત્ત્વચિન્તકે
 પ્રતિજ્ઞા ચિત્તમાં કીધી લવ્ય જીવનનાયકે:
 “પ્રિય સુદર્શન! ભૂષણ રૂહે બની
 ગતિ વિનાશ વિશે કરવી નહિ;
 બનવું નિશ્ચય અર્જુનસારથિ,
 ધરવું અસ્ત્ર ન કિન્તુ કરે કદી.”

પોતાનાં શસ્ત્ર ફેંકી દઇને વિરકિત પામેલા અર્જુનને લવિષ્યમાં
 શસ્ત્રગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે પોતે આ પ્રતિજ્ઞા
 કરી તે સ્થિતિમાં વિરોધદર્શન જોવાની જરૂર નથી.

આ પ્રતિજ્ઞાનો જન્મ કવિયે-

‘આવી કેંક વહી રાત્રિ કૃષ્ણને ભાવિદર્શને.

આ કરું તે કરું વા હું તહેના ચિન્તનનિશ્ચયે.’

એમ અનેક રાત્રિયોના અનુભવમાં દર્શાવ્યોછે તે મ્હને કેઈકે કલાદ્રવ્યનામાં શિથિલતા સૂચવનારો લાગેછે. આમ કરવાને બદલે આ સમર્થ યોગીને એક જ સ્વપ્રદર્શનના તાત્કાલિક પરિણામ રૂપે ચિત્ર આપ્યું હોત તો વધારે સુસ્લિષ્ટ રચના થાત.

આ કાવ્યના સમાપનમાં મ્હને ખીજ એક શિથિલતા ખૂંચે છે. સુદર્શનને સંબોધીને પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારી તેટલેથી જ કાવ્ય અટક્યું હોત તો કીક થાત. તહેને બદલે પૂર્વમાં ચન્દ્રમા ઊગ્યો અને તહેણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન પૂછ્યો એ સ્લોક, અને તહેને અંગે એ પ્રશ્ન યુગે યુગે પૂછાયછે, કૃષ્ણના હૃદયમાં એ પ્રશ્નના ધ્વનિ પ્રગટ ગાયછે, કૃષ્ણ શોક અને સંક્ષોભથી નિઃશ્વાસો નાખેછે, અને એ હૃદયચિત્રને પ્રતિબિમ્બ આપતી પ્રકૃતિનું આ કાવ્યના અંતિમ સ્લોકમાં મૂકેલું ચિત્ર એ સર્વ આ કાવ્યના ખંડકાવ્યસ્વરૂપને સ્લિષ્ટતાનો નાશ કરીને વિચ્છિન્ન કરેછે. સુદર્શનને સંબોધનવાળા પ્રતિજ્ઞાના સ્લોક પછી નીચે પ્રમાણે અનુક્રમ્ રાખ્યો હોત તો કલાયુક્ત રચના વધારે સુંદર થાત.

પૂર્વમાં ચન્દ્રમા ઊગ્યો ઉદાસી ધૃતરાષ્ટ્રશો

પૃથ્વીના વીરને જાણે અનુભોદન આપતો.

આ કાવ્યમાં કવિના હૃદયમાં મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાની ભાવના પ્રેરકબળ બની લાગેછે. અને રા. ઉમાશંકર જોશીના “વિશ્વશાન્તિ” કાવ્યથી એ પ્રેરણા પોષણ પામી હોય તો નવાઇ નહિં. વસ્તુતઃ “વિશ્વશાન્તિ” કાવ્યમાંના કેટલાક શબ્દો પણ અહિં અજ્ઞાતરૂપે પુનર્દર્શન આપેછે. પરંતુ એ પ્રેરણામાં હૃદયપણુ જોતો નથી.

દામ્પત્ય

આ કાવ્યનો વિષય શિવ અને ભીલડીરૂપધારિણી પાર્વતીના સમાગમનો છે; તે રત્નદુરારામાં તેમ જ પ્રાચીન ગુજરાતી કવિયો ગ્રેમાનન્દ વગેરેમાં કામનાં લેવાયોછે તે માત્ર બાલ સામ્ય આદરતાં રા. ખેટાઈના આ કાવ્યમાં નવીન પ્રકારની જ ઘટના અપૂર્વ કવિત્વથી કરવામાં આવીછે. પ્રથમ શ્લોકમાં જ સાન્ધ્ય પ્રકાશ અને સરિતા એ બે વચ્ચે આત્મનો સહકાર આરમ્ભચિત્રરૂપે મૂકીને કવિયે કાવ્યના નાયકનાયિકા વચ્ચેના આત્મસંવાદનો પૂર્વધ્વનિ ઝલુઝાણ્યોછે. આ ધ્વનિ ખીજી શ્લોકમાં જોવાનું મન થાયછે; પરંતુ સન્ધ્યા અને રવિનો સમ્બન્ધ કાવ્યનાં નાયક-નાયિકાનાં ઉપમાનરૂપે જોવાને બદલે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં યોગીની સમાધિની લીનતા સાથે બિચ્છપ્રતિબિચ્છભાવે દૃષ્ટાન્તાલંકાર જોવો હીક લાગેછે.

આરમ્ભમાં પશ્ચિમમાં આધમતો સૂર્ય અને પૂર્વમાં તાજો હોગેશો ચન્દ્ર, સૌન્દર્યધન ઓવારી જતી વનશ્રી એ સમાધિસ્થ યોગીગજ શિવની મૂર્તિની પછાડી રહેલી સુંદર ચિત્રરચના કવિયે થોડાક જ પીંછીના સ્પર્શવડે ઉપસ્થિત કરીછે. આ સ્થિતિમાં ભીલડીનો વેશ ધરેલી પાર્વતીનો પ્રવેશ થાયછે. તે પ્રસંગે હેના સૌન્દર્યની દીપ્તિથી વનમુગ્ધિ ઉપર મોહની છંટાયછે. યોગીરાજને શિલાપટ ઉપર પોતાની અન્તરની મુગ્ધિમાં નિમગ્ન રહેલા જોઈને સુંદરીના પગ થંભી જાયછે અને જે નિશ્ચયથી પોતે આવેલી તે ક્ષણભર સરી જાયછે. યોગીને સમાધિમાં જ્ઞાંતના શ્રવણપાર રહેલા સંગીતનું શ્રવણ કરતો આલેખ્યોછે. હૃદમાં નાયિકાનું ગીત થોડી વાર પછી આવવાનું છે હૃદના વિરોધરૂપે કાંઈક સૂચન ગણવું કે કેમ હૃદનો નિર્ણય થતો નથી. નાયિકાનું હૃદય તપમાં ભંગ ન પાડવાની ઇચ્છાથી અવકાશછે છતાં તરત તે નિશ્ચય તછને યોગીની સમીપ

આવેછે, અને તરત જ એ તપમાં અપરાધહીન મુલગ ભંગ પાડવાનો નવો જ માર્ગ આદરેછે; અને સમસ્ત વિશ્વને અભીવર્ષણોમાં ન્દવરાવતું ગીત આરંભેછે. આ સ્થળે ગીતના પરિણામ પરત્વે ખીન્ન બે કાવ્યોનું સ્મરણ થાય છે. કાન્તના 'વસન્તવિજય'માં માદ્રીનું સંગીત શરુ થતાં,

ધેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાયછે;

હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કે'ક થાયછે.

એ અતુલવના વિરોધમાં આ કાવ્યમાં શિવની અલિપ્તા ઉત્તર સ્થાનમાં સ્થિર રહેછે. આ કાવ્યમાં

એ સુન્દરીહલકનાં અર્મોવર્ષણોમાં

કેવું વિમુગ્ધઉર વિશ્વ સમસ્ત ન્હાતું !

એ પંક્તિયો “ધેલી બની.....” એ પંક્તિની સાથે નિકટ સમ્યન્ધ પ્રગટ કરે છે છતાં અપહરણનો દોષ જણાતો નથી. સ્મરણમાં આવનારું ખીન્નું કાવ્ય કુમારસંભવમાંથી જડશે. શિવ સમાધિ-લીન બેઠેલા છે; ત્યાં પાર્વતી પૂજનાર્થે આવેછે; ધન્દ્રે મોકલેલો કામ પોતાના મિત્ર વસન્તને સહાયભૂત રાખીને શિવને ડગાવવા માટે આવેછે; તે વખતે કાલિદાસે ઉદ્દીપનસાધન આસરાઓનું ગીત પ્રવિષ્ટ કર્યુંછે, પરંતુ—

શ્રુતાપ્સરોગીતિરપિ ક્ષણેડસ્મિન્ હરઃ પ્રસંખ્યાનપરો વમ્ભૂવ ।

એ ગીતથી અત્રિચલિત શિવ આત્માનુસંધાનમાં સ્થિર રહે છે. રા. બેટાઈના કાવ્યમાં પણ

‘ડૂબેલ કિન્તુ યતિ આત્મનો બેલનામાં

ગીતધ્વનિયકો અલિપ્ત’

શિવને રાખ્યા છે. આ સામ્યમાં પણ રા. બેટાઈની સ્વયંસ્પૃતિ જ હું જોઉંછું. આ કાવ્યમાં પરિણામે તો શિવના હૃદય ઉપર ધીમી ધીમી અસર

થયેલી બતાવી જ છે. તહેનું કારણ માત્ર સંગીત નહોતું; આ દમ્પતીના આત્માઓ પરસ્પર અદૈતદશાને પામેલા હતા તેથી

આજે અમોલ નિરખે કંઈ બંધ નેત્રે

લીલા સુચારુ યતિ અન્તરદેવી ફેરી.

અહિં પાર્વતીને ભીલડીના વેશમાં નિગૂઢ રહેલી છતાં શિવે શી રીતે ઓળખી? કવિ પોતે જ ઉત્તર દે છે:

ઢાંકે શિવા લલિત દેહતણી કલાને

છોને પ્રયત્નયર્કો કો' અણુગ્નણુ વેશે;

શોભાવિશેષ શુચિ આત્મનો કૌમુદીને

ઢાંકી પરંતુ કદિ કેમ કરી રખાયે?

નહોનાલાલ કવિ કહે છે તેમ “આત્માએ આત્મનને ઓળખ્યો;” શરીર અથવા બાહ્ય વેશ સરી પડતાં “આત્માના ઐક્યનું ગાન અનેરું અનિલે વહું.” આ કારણથી જ શિવભીલડી સંવાદ જેવા અસૂચક નામકરણને બદલે આ કાવ્યને દામ્પત્યસંતા સુધટિત રીતે અપાઈ છે.

સુવર્ણ દ્વારિકાનું સાગરનિમજ્જન

હાલ જે દ્વારિકાક્ષેત્ર છે તે પ્રાચીન દ્વારિકા નથી; પ્રાચીન દ્વારિકા તો સુવર્ણદ્વારિકા હતી અને તે કોઈ પ્રકૃતિના તુમુલને પરિણામે સાગરમાં લુપ્ત થઈ ગઈ; એ લોકકથા સુવિદિત જ છે. એ કથાનો પાયો લઈને આ કાવ્યની રચનામાં ત્રણ વિભાગ હું જોઈ છું. પ્રથમ વિભાગમાં પ્રલયકાળનાં પ્રકૃતિબળોના તુમુલનું સમર્થ વર્ણન છે. એ વર્ણન સંયમયુક્ત છતાં ઓજસ્વી છે. સ્નેહરશ્મિના ‘શક્તિઓનો રાસ’ નામના કાવ્યમાં, ખાસ પૂર્વાર્ધમાં તુમુલોનું પ્રબલ ચિત્ર પ્રગટ થયું છે તહેનું સ્મરણ અત્યારે થાયછે; જો કે એ બંને વર્ણનોમાં પ્રયોજનભેદ અને ચિત્રફલકમાં ગોઠવણીનો ભેદ જણાઈ આવેછે. રા. ખેટાઈના કાવ્યમાં પ્રલયતુમુલને પ્રધાન

સ્થાન નથી અપાયું, કેમકે હેમના ચિત્રનું કેન્દ્ર સુવર્ણદ્વારિકામાં જણાય છે.

એ કેન્દ્રસ્થાને રહેલું ચિત્ર કાવ્યના મધ્યભાગમાં આવેખાયું છે તે પ્રથમ ભાગથી વિચ્છિન્ન ન થતાં કલાયુક્ત સંક્રમણુ વ્યાપારથી ગૂંથનામાં આવ્યું છે. દાખલા તરીકે

જલબલ્લ અતિથેલાં દ્વારિકાને સૌંભાડે
વધુ વધુ વધતાં એ શીશુદંટ્ટા કરાલ;
પ્રકૃતિ પ્રબલ રોષે લાન ભૂલી ગયેલી
સુણતી નવ લગારે પૌરના આર્તનાદ.

લલિત શુભ ગ્રસાતી દ્વારિકા-આસ્થાયદા
અમૃતધવલ આજે મૃત્યુની શ્યામ પાંખે;
ધસતો ધસતો આવે ઉપ્ર આ વારિસેના,
પલ્લમહિં રચશે એ મૃત્યુનાં ધોર રાજ્ય.

આ એ શ્લોકોમાં વધતાં સમુદ્રજલની કરાલ શીશુદંટ્ટા, ધસી આવતી ઉપ્ર વારિસેના એ પૂર્વ ભાગના અંશોમાં પ્રકૃતિનાં ધાતક બળોનું દર્શન વિચ્છિન્નરૂપે ન કરાવતાં, એ બળોનું દ્વારિકા ઉપર થયેલું પરિણામ પૌરના આર્તનાદ, દ્વારિકાના લલિત મુખચન્દ્રનું મૃત્યુરૂપી રાહુના ગ્રાસમાં પતન એ ચિત્રરેખાઓદ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. એ પરિણામ વિશેષ સ્પષ્ટરૂપે આ એ શ્લોકોની વચમાંના શ્લોકમાં મૂર્તિમાન થાય છે:

પડું પડું કંઈ થાતા હેમના બિર્ધ દુર્ગ,
અતલ સરતો જાતી પૃથ્વીની પીઠ લાગે;
યદુકુલ વિભવોના ભવ્ય ગ્રાસાદ રમ્ય
લવણગૃહસમા હા! ઝોગળી આજ જાયે.

કાવ્યના આ મધ્યખંડમાં બનેલા ઉત્પાતને માટે બેત્રણ સુંદર ઉપમાનોની કલ્પના કવિ કરે છે અને તત્કાળ ઉપમા અલ-

કાર છોડી દઈને વ્યતિરેક અલંકારનો આશ્રય લેજે. વ્યોમમાં વિલાસ કરતી બાલચન્દાનું અંધારમાં પતન; મુગન્ધમય સિન્ધુ વેલીનું કુદારના પ્રહારથી છેદન; ભાવિ સ્વપ્નોની કોડથી કલ્પના કરતી સુન્દરીનું મૃત્યુની ખાઈમાં નિમજ્જન; એ બધાં કલ્પનો કવિને અધૂરાં લાગેછે અને તેથી જ એ ફેરેછે:

“કંઈ કંઈ બહુ આવાં સામ્યદષ્ટાંત શોધું,

પણ નવ નવ કોઈ પૂર્ણ સાદૃશ્યવાળાં.”

ગગનવિહારી કવિ શેલીએ પોતાના અનુપમ કાવ્ય Skylark નામનામાં કરેલા દર્શનનું અહિં સ્મરણ થાયછે. ભિન્ન ભિન્ન ઉપમાનો ગણાવીને આખર કવિ ફેરેછે:

એહ અને વર્ણો અન્ય સ્વરૂપો, મુદ્દમય, નિર્મળ, તાજાં રે

તે સર્વેથી ત્રટે અધિક તુજ ગીત અલૌકિક સાચાં;

ઉપમા ક્યાં શોધું?

રા. બેટાઈએ શેલીની કલ્પનામાંથી અનુપ્રાણન લીધું હશે કે નહિં તે કલ્પી સકાય તેમ નથી; હશે તો પણ પરામર્શશક્તિના પાછલા પડમાં પણ નિગૂઢ હશે.

આ કાવ્યના ત્રીજા ત્રિભાગમાં આ મહાવિનાશમાંથી બચી રહેલી એક જ વ્યક્તિ કવિ પ્રગટ કરેછે:

કલ્પાન્તે શમ્ભુના જોડું ઘોર અંધાર માપતું,

કૃતકૃત્ય સમું કો' આ વિનળિ લવ્ય લક્ષતું?

વિલોકે વિશ્વને ઘોર ફૂએલું નાશશાન્તિમાં

ઉદારીન રહી પીપો ભક્ત કૃષ્ણતણો મદા.

કૃષ્ણભક્ત પીપો આ એકલદીપના નિમજ્જનમાં વિશ્વની વિનળિ બુએછે તે માટે હેની તીવ્ર ભક્તિને જ કારણભૂત ગણીશું. આ દર્શનથી શોકવૃત્તિનો અનુભવ હેને થતો નથી. અસાધારણ ઉદારીનતાની વૃત્તિ જ એ અનુભવેછે. અને દિવ્ય આનન્દના વિલાસનો

સ્થાન નથી અપાયું, કેમકે હેમના ચિત્રનું કેન્દ્ર સુવર્ણદ્વારિકામાં જણાય છે.

એ કેન્દ્રસ્થાને રહેલું ચિત્ર કાવ્યના મધ્યભાગમાં આલેખાયું છે તે પ્રથમ ભાગથી વિચ્છિન્ન ન થતાં કલાયુક્ત સંક્રમણ વ્યાપારથી ગૂંથવામાં આવ્યું છે. હાખલા તરીકે

જલબલ અતિથેલાં દ્વારિકાને સૌંભાડે
વધુ વધુ વધતાં એ શીણદંટ્ટા કરાવ;
પ્રકૃતિ પ્રબલ રોષે ભાન ભૂલી ગયેલી
સુણતો નવ લગારે પૌરના આર્તનાદ.
લલિત શુભ ગ્રસાતી દ્વારિકા-આસ્થયંદા
અમૃતધવલ આજે મૃત્યુની શ્યામ પાંખે;
ધસતો ધસતો આવે ઉગ્ર આ વારિસેના,
પલમહિં રચશે એ મૃત્યુનાં ધોર રાજ્ય.

આ જે શ્લોકોમાં વધતાં સમુદ્રજલની કરાવ શીણદંટ્ટા, ધસી આવતી ઉગ્ર વારિસેના એ પૂર્વ ભાગના અંશોમાં પ્રકૃતિનાં ઘાતક બળોનું દર્શન વિચ્છિન્નરૂપે ન કરાવતાં, એ બળોનું દ્વારિકા ઉપર થયેલું પરિણામ પૌરના આર્તનાદ, દ્વારિકાના લલિત સુખચન્દ્રનું મૃત્યુરૂપી રાહુના ગ્રાસમાં પતન એ ચિત્રરેખાઓદ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. એ પરિણામ વિશેષ સ્પષ્ટરૂપે આ જે શ્લોકોની વચમાંના શ્લોકમાં મૂર્તિમાન થાય છે:

પડું પડું કંઈ યાતા હેમના બિર્ધ હુર્ગ,
અતલ સરતો જતી પૃથ્વીની પીઠ લાગે;
યદુકુલ વિલવોના લબ્ય પ્રાસાદ રમ્ય
લવણ્યદમ્ભા હા! ઝોગળી આજ જાયે.

કાવ્યના આ મધ્યખંડમાં બનેલા ઉત્પાતને માટે બેત્રણ સુન્દર ઉપમાનોની કલ્પના કવિ કરે છે અને તતકાળ ઉપમા અલ-

કાર છોડી દઈને અનિરેક અવધારનો આશ્રય લે છે. ઓમમાં વિશ્વાસ કરતી બાલ્ય-દાનું અંધારમાં પનન; સુગન્ધમય દિનંધ વેલીનું હુકારના પ્રદારથી છેલન; ભાવિ સ્વપ્નોની કોચી કલ્પના કરતી સુન્દરીનું સૂત્યની ખાઈમાં નિમજ્જન; એ બધાં કલ્પનો કવિને અધરાં લાગે છે અને તેથી જ એ ફરે છે:

“કંઈ કંઈ બધું આમાં આમ્યદ્યાંત શોધું,

પણ નવ નવ કોઈ ખૂણું આદર્યવાળાં.”

ગગનવિહારી કવિ શેલીએ પોતાના અનુષ્ઠુપ કાવ્ય Skylark નામનામાં કરેલા દર્શનનું આદિં સ્મરણ થાય છે. સિત્ત સિત્ત ઉપમાનો ગણાવીને આખર કવિ ફરે છે:

એક અને વર્ણો અન્ય સ્વરૂપો, સુદમય, નિર્મળ, તાર્ત્ત વે

તે સર્વેથી ચરે અધિક તુજ ગીત અલૌકિક સાચાં;

ઉપમા ક્યાં શોધું ?

રા. ખેડાઈએ શેલીની કલ્પનામાંથી અનુગ્રાણન લીધું દશે કે નદિ તે કલ્પી સકાય તેમ નથી; દશે તો પણ પદામર્શચક્તિના પાછલા પગમાં પણ નિમ્મૂક દશે.

આ કાવ્યતા ત્રીજા વિભાગમાં આ મદાવિનાયકમાંથી બચી રહેલી એક જ વ્યક્તિ કવિ પ્રગટ કરે છે:

ક્યાંતે ગમ્મુના જેવું ઘેર અંધાર માગતું,

ફતફૂલ્ય સમું ક્ર' આ વિનંતિ લખ્ય લક્ષનું ?

વિશેષે વિશ્વને ઘેર ફરેલું નાચગાનિમાં

ઉદાસીન રહી પીયો ભક્ત ફૂલકલ્પો મદા.

ફૂલકલ્પ પીયો આ એકલકોપના નિમજ્જનમાં વિશ્વની વિનંતિ લુએ છે તે ખાટે લેતી તીવ્ર બક્તિને જ કારણભૂત ગણીશું. આ દર્શનથી શોકકલ્પિતો અનુભવ હેને થતો નથી. અસાધારણ ઉદાસીનતાની વૃત્તિ જ એ અનુભવે છે. અને દિવ્ય આનન્દના વિશ્વાસનો

અનુભવ કરીને, 'કૃષ્ણતી રમ્ય દારિકા' સિન્ધુજલમાં ડૂબી તેા પોતાની આત્મદારિકા બ્રહ્મરૂપી સિન્ધુમાં ડુબાડવાની ઊર્મિ એનામાં પ્રગટ થાયછે, અને બ્રહ્મસિન્ધુમાં નિમજ્જન કરવાનો સરળ માર્ગ એ શોધેછે. એણે 'દિહને લળતો મૂકયો સિન્ધુતી ઊર્મિભાળમાં.'

આ પીપાના આચરણમાં શું ઘેલછા હતી? હું આ કાવ્યની પછાડી રહેલી ભાવના જોઉં છું તે જોતાં મ્હને એ ઘેલછા નથી લાગતી. સુવર્ણદારિકા એ વાસ્તવિક ભૌતિક નગરી માનવાને બદલે હું એ નગરીને દિવ્ય ભાવનાઓની મૂર્તિ માનું છું. દિવ્યભાવનાનો ધ્વંસ થતાં માનવનું વ્યક્ત જીવન નિરર્થક છે અને માનવે પોતાના વ્યક્ત સ્વરૂપને એ ભાવનાના નિદાનભૂત પરમતત્ત્વમાં ડુબાડી દેવું એ ઊર્મિ અસ્વાભાવિક નથી. કવિનો આ હેતુ હશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. પરંતુ એ ન જાણતા હોય તોપણ હેમને જણાવું છું.

આ પાંચ ખંડકાવ્યોમાં આ કાવ્યને છેલ્લું મૂકાયુંછે તે એક રીતે સુઘટિત અને અન્ય રીતે અનિષ્ટ છે. સુઘટિત એટલા માટે જ કે આ પાંચ કાવ્યોની શ્રેણીમાં પૂર્ણાહુતિરૂપે આ કાવ્યને જ સ્થાન મળી સકે. અનિષ્ટ એટલા માટે કે રા. બેટાઈની કવિત્વ-શક્તિની ઉચ્ચભાવનાનું હાવું પ્રલયરૂપી પરિણામ જોવાને કોઈ પણ મિત્ર ધમ્મશે નહિં. રા. બેટાઈ અપૂર્વ અને નવીન સુવર્ણદારિકાનું સર્જન કરીને પોતાની કવિત્વદેવીને એ દારિકાના અદ્વિતીય સુવર્ણ-મંદિરમાં સ્થાપો એમ મહારી આશિષ છે.

મરીન ત્રિલાખાર;

તા. ૧૩-૮-૩૩

નરસિંહરાવ લોળાનાથ

જ્યોતિ-રેખા

(પૃથ્વી-અનુકૃત્)

સનાતન ગણીર ઘોર ગરજે મહાકાલની
તમિસ્રમુખ કન્દરા વિરલ જ્યોતિને ઠાંકતી;
પ્રયત્ન કહું અલ્પદૃષ્ટિ વર દિવ્ય એ જ્યોતિનાં
બલપ્રદ સુદર્શને કંઈ કૃતાર્થ થાવા સદા.
મહાતિમિરકાર એ કઠિન દૃષ્ટિથી ભેદલું,
પરંતુ કદિ જ્યોતિના પ્રભાલ વેગથી એ ખસે;
અને સુભગ એ પળે નવલદર્શને ધન્યતા મળે
નયનને; અહિં :પુનિત જ્યોતિની રેખ એ
ગ્રહી ઋણ વિનમ્ર ભાવ ધરું શબ્દ રેખા મહી
અપૂર્ણ; અધિકી તથાપિ હર એક અધ્યા મહને.

વિવત કાળના થાયે શબ્દ રેખા વિલીન આ,
તથાપિ જ્યોતિ-રેખા તેા લગશે ચિશ્વગાં સદા.

सिद्धार्थं तु स्वप्न

સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન

(શિખરિણી)

અતૂટેલી તૃણાસમ પડતી સન્ધ્યા રજનિમાં;
 ડૂબી શોધે શું એ ગતાહૃદયરંગો તિમિરમાં?
 હસે છે શું એને નયનચમકે તારક નવા?
 દિસે વ્યાપી ઊંડી સકલ સ્થલમાં ભાવમયતા.

(અનુક્રમ)

રાજપ્રાસાદની ટોચે વિસ્તરેલી અગાશીમાં
 સાવધાન બની ઊભા સેવકો રાજધામના.

૫

(વસન્તતિલકા)

કાતુંબૂચમૂર્તિ કુલચન્દ્રક રાજપુત્રે,
 સૌન્દર્યમૂર્તિ શુચિશીલ ચશોધરાને
 સંગે લઈ, હરખલેર પ્રવેશ કીધો;
 બાણે ધર્યા પદ વને વનદેવયુગ્મે!

૧૦

(અનુષ્ટુપ્)

ઝીલીને વન્દના સૌની હર્ષોદ્વાસ ઉછાળતાં
રામસીતા સમાં બેઠાં સંગે શોભનશોભના.
પિતાના તેજની સેરે સૌન્દર્યે જનની તણાં
ગૂંથાઈ પ્રગટી પાછી બાલ શહુલરૂપમાં.

(વસન્તતિલકા)

હાસી તણી કરલતામહિં ઝૂલતો કે ૧૫
આ બાલ આમ નિરખે સુકુમાર કેને ?
હાસી તણે કર તજ દઈ, મોહભેર
શેં દોડતો ત્વરિત હસ્ત ઉછાળતો એ ?

(અનુષ્ટુપ્)

ગેલતો હેમની ગેદે, તારકે ચીંધતો હસે;
તોતલું માતને પૂછે, તાતને અંક કેં લસે. ૨૦

(વસન્તતિલકા)

સોહે ભર્યો સભર અમ્બુધિ પૂર્ણિમાનો,
તહેમાં ઉમંગભર કે તરણી વિલાસે;
એવી ખરે વિપુલ વૈભવવારિમાંહે
આ દમ્પતીનો શુચિ જીવનનાવ મહાલે.

x

x

x

(અનુષ્ટુપ્)

મોહમાં શોકની રેખા સિદ્ધાર્થે પરખી હશે ? ૨૫
નિત્યના હર્ષથી એનું આજ અન્તર ના હસે.

સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન

(દ્રુતવિલમ્બિત)

કપિલવસ્તુ કુમાર ઉરે વ્યથા
સળગતી; નવ એ થતો અન્યથા;
વિષમ અન્તરબાષ્પ તણું કદી
શુપત નિઃશ્વસનો પ્રગટી જતાં.

૩૭

(અનુદ્રુપ)

કિન્નરીકંઠથી ગાયાં ગીતો હું ગાયિકાગણે;
માયાપુત્ર તણે હૈયે પ્રવેશી ન શક્યાં જ એ.
વિલાયાં વાયુમાં ગીતો, સંચરી સર્વ ગાયિકા,
પરન્તુ ના શમે પેલી ઊડી સિદ્ધાર્થની વ્યથા.

(પૃથ્વી)

અતક્રિત તરંગ હું નૃપકુમારચિત્તે ઉઠ્યા, ૩૫
અને સહજ હાસરેખ ઉપરે ફરી એ વળ્યા;
સુણે અનિલશબ્દ એ? દિશનો વાત હું સાંભળે?
અશબ્દ સ્થિરનેત્ર શું નભવિતાનમાં નિરખે?

(અનુદ્રુપ)

સેવકો શંકતા સર્વે એકએક કરી ગયા;
અનિલેય હતી બાણે વિસ્તરી મૂક વેદના! ૪૦
કાન્તના ઉરનો કમ્પ સમજે ન યશોધરા,
શકે કેમ સહી તોયે આર્દ્રચિત્તા પતિપ્રિયા?
આર્યાના આર્ય હિયામાં અન્તણ્યાં અનુકમ્પનો
ઊઠ્યાં ઝણઝણી, તેથી વદતી કરુણસ્વરા:-

(દ્રુતવિલમ્બિત)

“હહન શુભ રહ્યાં તવ અન્તરે ૪૫
પ્રિય ! મહને નહિં કેમ હહે અરે ?
સમગ્રું હું તુજ અન્તરદુઃખ જો
કઈક નાથ ! કૃતાર્થ બનું હું તો.

(અનુહત્)

“લોગવ્યા વેલવો મોંઘા હંદ્રાતાં તુજ હંદ્રામાં;
લેખતી હું નહીં એમાં પૂરી જીવનધન્યતા. ૫૦
તહારી અન્તર્ગુહામાંહે, ખસેડી મૌનની શિલા,
પ્રવેશાવ મહને બહાલા ! હુઃખલાગી યાહું થવા.”

(ગન્દાકાન્ત)

“ના, ના, એ તો સહજ,” કહોને હપતો હું પરાણે,
પાસે સૂતો તતુજ પરસે; નેત્રદાને પ્રિયાને ૫૫
પંખાળીને નલ નિરખતો બોલતો, “જીઠિયે જો
રાત્રી કેરા મૃદુલ હૃદયે શીતળો ધન્ડુ પોઢયો.”

(અનુહત્)

દાસી રાહુલને લેઈ શયનાગારમાં ગઈ;
પતિપત્ની તણા નેત્રે પ્રેમદીપ્તિ રમી રહી.

(પુષ્પિતાગ્રા)

ઉભય પ્રણયકારિમાં તણાતાં
કરમહિં કરવેલ ચૂંથો જતાં; ૬૦
શ ય ન લ વ ન દીપજ્યોતિમાંહે
વિરલ સુખોજ્જવલ દમ્પતી સુહાયે.

x

x

x

x

સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન

(અનુષ્ટુપ્)

પૂર્વમાં તણુજ્યો તારો, વાયુમાં કમ્પ હું થયો,
નિદ્રામાં લીન પૃથ્વીએ ન જોયો, ન અનુભવ્યો.

×

×

×

(ઉપનતિ-ઈન્દ્રવંશા)

ય શો ધ રા ના પ્રણુય પ્રસાદે ૬૫
અન્તર્વ્યથાને કરો હુંક શાન્ત
સિદ્ધાર્થ પોઢ્યો; પણ સ્વાપ્ન જાગ્યાં;
છૂપ્યા કણે અસિતણા થયા છતા.

(અનુષ્ટુપ્)

પૂર્વે જોણે ન પ્રીછેલાં સ્વપ્ન રૂપ ધરે નવાં;
ઘડીમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં, વળી કયાંય સરી જતાં. ૭૦
ઊઠ્યા અસ્પષ્ટ હું શબ્દો પરન્તુ શાન્ત જો થયા;
સિદ્ધાર્થે આ વળી ખીજા સ્વપ્નમાં સ્વર સાંભળ્યા:—

(શિખરિણી)

“ઉપાના ઉલ્લાસો પળભર લસીને લય થતા;
સુહાસો સન્ધ્યાના ક્ષણભર રમીને વિરમતા;
વિલાસો ચન્દાના પ્રતિહિન રહી ક્ષીણુ ધનતા— ૭૫
અમાવાસ્યા કેરી તિમિરજીમરીમાં શર્મો જતા.”

(અનુષ્ટુપ્)

કોના આ શબ્દ ને કયાંથી આ વેળા આવતા હશે ?
સંજોધે શું મહને જો હું ? પ્રશ્ન સિદ્ધાર્થને ઊઠે.

(વસન્તતિલકા)

સૂએ હજી ન કંઈ રાજકુમારને, ત્યાં
ઊઠ્યા નવીનતર શબ્દ નવી દિશામાં; ૮૦
સિદ્ધાર્થનાં હૃદયનીર વલોવતી આ
આવી રહી ધસતી શબ્દતરંગમાલા:-

(શિખરિણી)

“જવાનીમાં ફૂંચે વિરલ શિશુતા માનવ તણી;
જરાની શય્યામાં પડતું લથડી ચૌવન ઢળી;
દુખોના દુર્ખાંધો અહિં તહિં દિસે જીવન વિશે, ૮૫
અને સર્વે જીવો કળકળો રહ્યા અંતર વિશે.”

(અનુક્રુપ)

કંપતુ કોમળું હેયું શુચિ રાજકુમારનું;
પરન્તુ ગીત તો પેલું વિશેષ વધતું જતું:-

(શિખરિણી)

“ભમી માયાસ્પર્શે કંઈકે ઘડભાંજે મનુ પડ્યાં,
ન વાંચે મૃત્યુની પળપળ લખાઈ રહી કથા; ૯૦
રચાયાં પ્રહ્લાંડો પ્રકૃતિ-ઉદરે કે અવનવાં,
વિનષ્ટિજ્વાલાથી નવ કદિ અહીં કોઈ જોગ્યાં.”

(અનુક્રુપ)

શબ્દો આ દેહ ધારીને ચડતા હોય ધારતા,
પ્રતિશબ્દો અને એના અન્તરે હોય ઊઠતા,
એવાં સંવેદનો ઊંડાં થયાં સિદ્ધાર્થને ઘણાં, ૯૫
પૂર્વે જે ન કદી એણે હતાં આમ અનુભવ્યાં.

ધાર્યું સ્વપ્ન

(વસન્તતિવક્ત્રી)

સ્વપ્નામહિં ધૃતિભણે દૃઢ ચિત્ત કીધું;
વિસ્તારી દૃષ્ટિ સઘળું જગ માર્પી લીધું;
“ઢાઝે સમસ્ત જગ આ; જગ સર્વ મહારું;
તો કાં સમર્પું નહિં જીવન સર્વને હું?” ૧૦૦

(અનુદુષ્ટ)

પૂછતો આત્મને પ્રશ્નો અણૂંછયા ઘડીઘડી;
સાંભળ્યા ઉત્તરો શું આ? કુમાર વઢતો વળી:—

(વસન્તતિવક્ત્રી)

“શું શોકથી કુલિત આ મુજ માત માયા ?
ટંપાય અંતર શું આમ યશોધરા આ ?
ઉદ્વિગ્નચિત્ત કયમ તાત થયા દિસે આ ? ૧૦૫
ને બાલ ભસઉર રાહુલ આ રહે કાં ?
“માતા ! ત્યજું હું તુજને ઉર દુઃખ પામે;
છૂટે પ્રિયા ! નહિં જ આ તુજ પ્રેમભન્ધ;
આલમ્બ તાત ! તમ આશ્ર અનેકનો હું
મંચું ક્ષમા; તનુજ ! લે, તુજ નેત્ર લૂછું.” ૧૧૦

(અનુદુષ્ટ)

સિદ્ધાર્થે સ્વપ્નમાં બાલ ચૂમ્યો ને અશ્રુ લૂછ્યાં;
દેખાયાં આંખમાં એની રાધેલાં સ્નેહગિન્દુકાં.

(ઇન્દ્રવજ્રા)

નીચે ધરીને પ્રિય પુત્રને ત્યાં
નેત્રો કયાં બાંધ, નમાવ્યું શીર્ષ,
નેડયા કરો, માર્ગો ક્ષમા અશબ્દ. ૧૧૫
ઠહાલાં તણી; અપૂર્વ માર્ગ.

(અનુહટ્પ)

ડોળાયું ચિત્તકું કેમે પાછું શાન્ત બને નહીં,
અગમ્યે માંડતો દૃષ્ટિ આન્ધારે સનને કંઈ:
“ભીરુતા શેં ધરે ચિત્ત? ધૈર્યતન્તુ ન છોડિયે;
જગનાં દુઃખના પુંજે સ્વમુખે કયમ શોચિયે? ૧૨૦
ઉછાળી અગણ્યા હસ્તો માનવોદ્ધિ નોતરે;
મહાસંકેત શું આવો કદાપિ તરછોડશે?

(પુષ્પિતાગ્રા)

વિપુલ ફહન કેલું વ્યાખ્યું વિશ્વે!
ભ્રમિત થયાં મનુ હૂંફે શું ગણે તે?
નહિ નહિ ઉઘડે શું ભેદદૃષ્ટિ? ૧૨૫
નહિ શું કદી અટકે મહાવિનઙ્ગિ?”

x

x

x

x

(અનુહટ્પ)

ક્રુપ્ધ, આશ્ચર્યથી સુગ્ધ મીઠ્યાં નેત્ર ઉઘાડતો,
સ્વપ્નદ્રષ્ટા સુસિદ્ધાર્થ બાણતો ને ન બાણતો.

सुदौयनासुं दौयनहान

સુલોચનાનું લોચનદાન

: ૧ :

(શાહુલવિકીરિત)

કાળા કાજળશા મહાતિમરમાં ડબ્બું સહુ વિશ્વ આ,
હાલે ના ભયમુગ્ધશાં ગિરિ પરે ભલાં તરું જે મહા;
કાસારે પડયું શાન્ત કલાન્ત વિરમી, જાણે દુખી અન્તરે;
તીણું આ તમરાં તોણું તમતમે, દાઝન્ત પાપે શું એ ?

(વસન્તતિલકા)

કોઈ ધોંમાં, ભયધોંમાં ડગલાં ગણન્તું- ૫
અંધારથી વિકટ હું ગિરિમાર્ગ કાપે;
વક્ષઃસ્થલે કર ધરી ઘડોં એ વિચારે,
હાવાં બળી ત્વરિત એ ગતિ કુંક ધારે.

(અતુલકૃપા)

અચિન્તી ઠેસ ત્યાં વાગે શિલા એક તાણી, અને
વળે મન જરા પાછું જવા, એ તો ય કાં વધે ? ૧૦

સુલોચનાનું લોચનદાન

ગિચારો જોઈ એ લિધુ ચૌવનાનિલથી ભૂંદ્યો;
ખુદલાં દગ હતાં તો એ કાંઈ એ નવ ચેળતો.

(માલિની)

શિથિલ મન થવાસું લિધુનું કામસાંગે,
હૃદયબલ રહ્યું ના યુદ્ધમાં ધૂમવાને;
ધુમરૌ ઘડિક આવી, દષ્ટિ એની ખોંડાઈ, ૧૫
અવશ થઈ પડ્યો એ પાપને ગર્ત જાડે.

: ૨ :

(અનુષ્ટુપ)

પુણ્યની શાન્ત મૂર્તિશી, સાધ્વી, લલિતલોચના,
સુવર્ણ નીરવા જાણે નિર્વાણાસિતણી શિંગા !
ખુદજોધમથી ખાલા, કૃશાંગી, કુરુણાપરા,
પ્રેમથી એ ભરી જાણે જલગર્ભા વસુંધરા ! ૨૦
કુટિમાં એકલી બેઠી જ્ઞાનધ્યાનધુરંધરા,
વિલોકે વિશ્વ ગંધાયું અંધારે આત્મલોચના.

: ૩ :

(માલિની)

સુણો ધ્વનિ દમધીમો કોઈના ચાલવાનો
હરિણોસમ વિકાસે દષ્ટિ ઉત્કંઠ ખાલા;
ચમકતો જરો હૈયે ભેદ આવન્ત લિધુ- ૨૫
નિજ કુટિ પ્રતિ આજે કેમ એ કોણ જાણે ?
કર્યો ઉર દળાવ્યું, ને જરા શાન્ત પાડ્યું,
લલિત નયનજયોતે હાસનું તેજ આવ્યું;

પુનિત મુખ પ્રકાશ્યું પુણ્યપીયૂષ વહેતું,
સકલ જગતને એ ચેતના પાચ છે શું? ૩૦
: ૪ :

(અનુષ્ટુપ)

ઊઠી સત્કારવા સાધ્વી ખારણે બેઠાં ભિક્ષુને;
છવાએલી દોઢી આંલે મલાનિ સાધુ તણે મુખે.
ખેસે એ આસને પાસે સ્વીકારી આવકારને,
કિન્તુ સહોદરાવૃત્તિ આજ ના વઢને રમે.

(વસન્તતિલકા)

આંલે મટી સુર અસુર હેતું થયેલું— ૩૫
એતું શુચિ હૃદય કામવડે ગ્રહિતું;
સંખોર્ધો એ નવ શકે શુભ ખેન શખ્દે,
ઊડે ઊડે ભગિર્નોભાવ ધૂપેલ તોયે.

: ૫ :

(અનુષ્ટુપ)

‘દીર્ઘકાલ ટક્યું મૌન, અન્તે બોલી સુલોચના:
“ખન્ધુ, તું મૌન, કાં સેવે? પીડે શી ઊંડો વેદના?” ૪૦

(વસન્તતિલકા)

ઊઠે જળી અનિલની લહરી અડ્યેથી
ધૂંધી રહ્યો અનલ જે ચિરકાલ સૂધી;
ઊઠ્યો જળી ઘુઘવતો સ્મર સાધુકેરો
વાણીશિખામહિં તપસ્વિર્નોશખ્દવાયો :

(અનુષ્ટુપ)

“ખપેયો હું કુંડું બહાલી, પ્રેમવહ્નિ વિશે મહા; ૪૫
શીશું પીયૂષ વર્ષાને ઠાર એ શશિશીતલા !”

(વસન્તતિલકા)

વીંધાય દેવી હરિણી શરપાત થાતાં !
આશ્ચર્ય ને ભય થકી તડકે ગિચારી;
વીંધાઈ તેવી હૃદયે અનલિસ બાલા,
આશ્ચર્યમુગ્ધ ભયકંપિત કામિશબ્દે. ૫૦

: ૬ :

(વસન્તતિલકા)

દે ઢાંકો વાદળપટે મુખ તારિકા શું
લજ્જાભરી નિરખોં લિલુનોં પાપવૃત્તિ ?
કોધે ભરી પ્રલયચીસ પ્રચંડ દેતી
ગાળે શું આ ધુરકતી સઘળી દિશાઓ ?
રે આમ કાં અનિલ ઉગ્ર ભેંઠયો અચિન્ત્યો ? ૫૫
કાં ત્રાડતાં વનપશુ ભયભીત નાસે ?
ગાળે મહાધ્વનિથીં ઘોર ભેંડી શુક્રાઓ,
ભેઠે છળી મૃદુલ કોકિલમોરલા શેં ?

: ૭ :

(વસન્તતિલકા)

ભેંઠયો મહા-અનલ સાધ્વીં તણે દિલે, ને
તહેની પ્રચંડ સળગી નયને શિખાઓ; ૬૦
એને મહાબલથીં સંયમઆડ બાંધી,
બાલા દયાદ્રં ભર-પ્રેમ સુશાન્ત બોલી:
“ રે બન્ધુ, તું કયમ ભૂલે હું છું બુદ્ધપુત્રી ?
તહારા ય મ! વિસર છે ગુરુ બુદ્ધદેવ;

ખાંધ્યાં સખા ! ઉર સહોદરભાવસૂત્રે, ૬૫
 તે તોડવા વિતથ ચત્ત કરે તું શાને ?
 હોયે કદી ન સુજશું તુજ ખેનભાવ
 તોયે ઘટે શું કરવી સુજ શીલહિંઆ ?
 બૂલે તું કાં શુભ વતો શુરુ મુદ્દ દેરાં ?
 શેણે મુઝયો પુનિત આત્મતણો પ્રદીપ ? ” ૭૦

(અનુક્રમ.)

“ જ્ઞાન ને નીતિનાં કાલાં યોથાં ના સુજને દુષ્ટ,
 કારતાં પ્રેમની આગ શીલહિંઆ થતી હશે ?
 ઠેકવો, સુન્દરી, આમ આવેલા પ્રેમભિક્ષુને
 ઘેલું ઘેલું કવી, તેથી પ્રેમહિંઆ ન શું બને ? ”

(માદિની)

“ નહિં નહિં ભ્રમકેરી જાણ ગૃથી ગૃથીને ૭૫
 વધુ વધુ અપરાધું આમ તુને ઘટે છે;
 નવ નવ કદિ હોયે પ્રેમ ને કામ એક;
 નવ પરખોં શકે શું અસિ ને આગિયાને ?
 સ્મર, સ્મર જરોં દેયે તાતના યોથ મોંઘા,
 ગહન નિમિરમાંહે જ્યોતિ દશાવનારા; ૮૦
 પતન સ્ફુમનજે આ પાપ કેરી ખોળિમાં,
 નવ નિકળોં શકાશે જે પરયો એક વાર.
 તું વિપથ ગતિ ધારે, કેમ એ ના વિચારે ?
 જરોં ઉતર છેંગણે, બાક, તું ઉર કેરે
 નિરખ, નિરખ કે તું કોણ ને કોણ તું એ ! ૮૫

સુલોચનાનું લોચનદાન

અશુભ સહમજજે આ દેહનો મોહ ફૂટે;
મધુપુટ ગણ્યો આવે કિન્તુ એ ઝેરપાત્ર;
ઉડ્યો ઉડ્યો વૌંધ્યો નાખે આકરા દંશશૂળ
લગીર અડકતામાં પ્રાણીનો પુણ્યદેહ.”

: ૮ :

(અનુક્રમ)

મેઘલી ધુરકે ઘેરી રજની રાક્ષસીસમી, ૯૯
તમિસ્રા કામની કાળી લિધુને ઉર શોરતી.
સુખોત્ત લગિની કેરા શકયા ના અન્તરે અડી,
સુણ્યું નવ કંઈ જાણે હોય તેમ બકે વળી :

(વસન્તતિલકા)

“ઓ સુન્દરી ! રસિકને રસદહાણુહીણુ-
તું રાખ કાં, રસિકડી, બહુ વાર આમ? ૯૫
આ હું રસાર્ત સહતો રસશોષ ભંડો,
તો એ દયા નવ સ્કુરે કયમ આરુગાત્રી ?”

(અનુક્રમ)

લક્ષ્મીની વદી આમ સાધવીને સ્પર્શવા ભેંઠે,
પરન્તુ તમ્યાદાની દષ્ટિની વીજળી પડે.
અસી નવ શકે લિધુ. કિન્તુ કામ ઘટે નહીં; ૧૦૦
અંધ જોઈ રહે કાંઈ બાલાના મુખની મહિં.

: ૯ :

(માલિની)

દુખો થઈ અતિ બાલા પાપોની જોઈ પીડા,
બળતો હૃદયમાંહે શોભના આરુશીલા;

હૃદયમહિં વહ્યાં હું વારિ મીઠાં દયાનાં,
સરલ હૃદય ઇચ્છે પાર્ષીને પ્રેમ પાવા. ૧૦૫

હૃદયદુખ દયાવી યુદ્ધબાલા દેહા એ
વદન જરૂં નમાવી પાર્ષીને આમ પૂછે :
“વદ, નિરખી રહ્યો શું આમ ચામે મઢેલા-
મુજ મુખમહિં, વેલા, રકતમાંસે ભરેલા ?

(અનુષ્ટુપ્)

“ અમીનિર્ગળતાં તહારાં લોચનો શાં સુલોચના ! ૧૧૦

x	x	x
x	x	x

(દ્રુતવિક્ષમ્પિત)

“હું ! હું ! હું ! ખડેન, શું આ ? ” વદતો રહે,
લલિત લોચન હસ્ત વિશે પડે;
હૃદયચંદ્રી સ્થૂલ શિલા ખસે,
ઉરતણાં જલ આંખથી ઊલટે,

• •

•

•

•

•

•

शस्त्रसंन्यास

શસ્ત્રસંન્યાસ

(અનુષ્ટુપ)

વિશ્વને દહવા બાણે વર્ષાવ્યા કાલરાત્રિએ
અંગારા આંખથી, એવા તારકે સળગી રહ્યા.
ગાતો હું ભૂતની ગાથા, ભાવિની ગૂઢતા કથે,
અમ્ભોધિ ગરવા શબ્દે પ્રભોધે કૃષ્ણચિત્તને.
અનિલો લાવતા મૂળા સંદેશા દિગ્દિગન્તના
કૃષ્ણને શ્રવણે છાના કથતા ગૂઢ વાત શા !

૫

(શિખરિણી)

વટાવ્યાં એ નેતો. વિપુલ જલ કેં જીવનતણા,
અને એને ભાંડે નિજ હૃદયમાં ગૌરવ સ્ફુરે;
વિશાળાં એ નેત્રો સ્થલસમય ઉદલધન કરી
ભવિષ્યે હું નેતાં ક્ષણભર ખનં વિષ્ણુલ જરી.

૧૦

(સગ્ધરા)

દેખે પ્રત્યક્ષ જાણે જગતપ્રજળતું દ્રોણતું રુદ્રરૂપ,
ભાળે વીંટે દિગન્તો અણુગણુશિખથી લ્હીધ્મનો શું પ્રકોપ,
ને શું દુર્યોધને એ પ્રકટિત નિરખે દુષ્ટતા કૌરવોની,
આવે કેાની ધસન્તી કરુણ પ્રજળતી હાય દિગ્પ્રાન્ત ભેદી ?

(ઉપનતિ)

વીંધેલ મર્મો પ્રિય પાંડવોના	૧૫
અનેક વેળા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રે ;	
આજે ધની તે શતધાર શસ્ત્ર	
શ્રીકૃષ્ણના અંતરને વિહારે.	
સૌજન્યની સૌમ્ય વરપ્રતિષ્ઠા,	૨૦
સતીત્વની શોભન ભવ્ય ભાવના,	
અનન્યચિત્તા શુચિ ધર્મપત્ની;	
દુર્ધર્ષ આજે ધર્મ કાલરાત્રિ	
અંગાર વર્ષે અતિ ચંડ નેત્રે,	
ત્રિશૂળ વીંઝે, નભમાં ઉછાળે	
સટોપ કાખ્યાં શિર શત્રુઓનાં;	૨૫
ઘોતી કરે શોણિત કેરી ધારે.	

(ઈન્દ્રવજા)

બ્રહ્માંડનો ભાર શિરે વહન્તી,	
પૃથ્વી તણા ભાર ન હું ગણુન્તી,	
ચૈતન્યરૂપા વર આદ્યશક્તિ	
દુષ્ટો તણા ગ્રાસ મુખે ઘસન્તી.	૩૦

(અનુષ્ટુપ)

પાંડવો પાંચ જાણે આ રુદ્રરૂપ ધરી રહ્યા,
દ્રૌપદી, વીજળી જેવાં, શક્તિરૂપ રમી રહ્યાં.
કલ્પનાદૃષ્ટિએ દીકું ઘોર ભીષણ ભાવિ આ
યુગમૂર્તિ મહાકૃષ્ણે; થયો સંજ્ઞાલ આત્મમાં.

(કવ્યભતિ)

સ્વવીર્યની જવાળ પ્રચંડ ફેંટી	૩૫
અગ્ની લઈ પાપસમૂહને આ;	
પ્રવળગીને પુનઃ યુગો તણા આ	
નિર્મુક્ત આજે કરું ભૂમિમયા.	
આવેશના શબ્દ કરાલ એવા	
શ્રીકૃષ્ણના અંતરમાં ભભૂક્યા,	૪૦
પરંતુ એ સંયમદંડધારકે	
પ્રશાન્તિનાં નીર વિશે શમાવ્યા.	
પ્રવાત વાયા પ્રલયાન્ત કેરા	
કંપાવતા ભીષણશબ્દ સૃષ્ટિને;	
અંઝાનિલો મોહ તણા શું વાતા	૪૫
મૂંઝાવતા કૃષ્ણની આત્મદૃષ્ટિને !	

(કવ્યેન્દ્રવન્દના)

પ્રકાશથી સૂર્ય સહસ્રરશ્મિ	
તમિસ્રનાં ભીષણ ઐન્ય ડારે;	
પ્રકાશ-આત્મા ત્યમ વાસુદેવ	
નિવારતા મોહ મહાપ્રકાશે.	૫૦

हाभ्यत्य

દામ્પત્ય

(અનુષ્ટુપ્)

પીતી વિલોલસલિલા સરિતા સાન્ધ્યહાસને,
ભૂમિ ભૂમિ વડે વ્યંજે આત્મના સહકારને.

(વસન્તતિલકા)

સન્ધ્યા તણા મધુર અંક વિશે ગળે છે
પ્રેમે પ્રવાહિત રવિ સંહુ વિસ્મરીને;
યોગી ય આ વિમલ અન્તરલીન કોઈ
આંહી ઢળે દુઝિર શાન્ત સમાધિગોળે.

૫

(અનુષ્ટુપ્)

ઝૂલતો જલને ઝૂલે પ્રાચીમાં બાલચન્દ્રમા
કૌતુકે નિરળે છે શું સમાધિસ્થિત સાધુને?

(ઈન્દ્રવજ્રા)

યોગીતણી યોગ-પ્રભા નિહાળી
 વ્યોમે શું દેવો ઉડુપુષ્પ વેરે? ૧૦
 ઔન્દર્યનાં શું ધન વારીં જાતી
 ઊભી વનશ્રી અહિં હાસ વેરે?

(અનુષ્ટુપ્)

અચિન્તી સુગંધ કાં થાતી સઘળી વનમુદ્રિ આ?
 અહોહો! દીપ્તિ આ કેવી આંજતી વિશ્વને મહા?

(વસન્તતિલકા)

શું ચારુતા સકલ વિશ્વતણી સુહાગી ૧૫
 મૂર્તિમતી લલિત તેજડગો ભરે છે?
 રે કોણુ આ અનુપમા મૃદુ ભીલખાલા
 એકાકિની વિજન આ વન શોભવે છે?

(અનુષ્ટુપ્)

સહસા આમ કાં એના ડગનો વેગ કું વધે?
 ખીલેલી આત્મદીપ્તિ કાં નેત્રથી વધતી વહે? ૨૦

(વસન્તતિલકા)

એનું અહો ઉછળ્યું અન્તરપુર વેગે
 જોતાં જ ત્યાં સ્થિત શિલાપટ ઊપરે એ-
 યોગી અલૌકિક નિજાન્તરમુદ્રિમસ,
 પ્રહ્લાંડના શ્રવણ પારસુગાનલીન.

(અનુક્રુપ)

એકાએક, અરે, એના પગ કાં વિરમી ગયા? ૨૫
નેત્ર કેરા મહોલ્લાસ આમ શેં ઓસરી ગયા?

(કૃતવિશ્વમિત્ર)

“ નહિં સુભવ્ય તપોધનની કલા
વિલસતી હણવી મુજને ઘટે;
પરખવા પતિ-પ્રેમ ન માર્ગ આ
કદિય ગર્હિત આમ ગ્રહું ખરે.”

૩૦

(વસન્ત-મન્દાકાન્તા)

આવ્યો વિચાર પલમાં, પલમાં ભેંક્યો એ;
ચાલી કંઈ સુદઢ સુંદરી માર્ગમાંહે,
આવી ભેંભી વિપલમાંહિં શિલા સમીપે,
જેને હયે તપમહિં ગળી મૂર્તિ ગંભીર હાસે.

(અનુક્રુપ)

શાન્ત એ શોભના શાન્ત વિશ્વોદ્યાન નિહાળતી; ૩૫
ઘડીમાં અન્તરે ભાંડી લલના દષ્ટિ ઢાળતી.

(વસન્તતિલકા)

આત્મા તણી અમર કોયલ કેરું ગીત
કેવું વહે લલિત વિશ્વવિલાસ કેરું !
એ સુન્દરીહલકનાં અમૌવર્ષણોમાં
કેવું વસુન્ધ-ઉર વિશ્વ સમસ્ત નહાતું !

૪૦

દૂખેલ કિન્તુ યતિ આત્મની ખેલનામાં
 ગીતધ્વનિ થકો અલિપ્ત; ખમાય એ ના:
 રેડે વિશેષ બલથી શુચિ લીલખાલા
 માધુર્યનું ઝરણુ આત્મતણી ગુહાથી.
 ભાસે ચહાડ્યું જગત સર્વ સુગીતદહેરે
 આહ્વાદવાયિ, શુભ, સુન્દર, સુન્દરીની;
 તો એ અગેલ હજી આ યતિને નિહાળી
 ખાલા પ્રમોદ ભરતી વધુ આત્મગાને.

(મન્દાકિન્તા)

હાલે છે કેં શ્વસન યતિના ઉૈરનું ધીમું ધીમું;
 ભાસે છે કેં ચલન યતિના આત્મની તન્ત્રિ કેડું;
 દેખાયે છે નયન સરતાં કાંઈ એ પોષ્યામાં;
 બાજ્યાં ભાલે લલિત દિસતાં સાત્ત્વિક સ્વેદગિન્દુ.
 આહો ! આંચું બલ કંઈ નવું માનિનીકંઠમાંહે
 કેવી દીસે નયનવૌજળી નાયતી મોદવેલી !
 કેવી એની લલિત ઠમકે નાયમાંહે અનેરી
 નાચી રહેતી કમલમૃદુ સંવાદિની પાદબેડી !

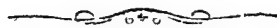
(નગન્તતિલકા)

પ્રહ્માંડના પરમખેલ નિબત્તમમાંહે
 જોયા વળી અનુભવ્યા થ અનેક વેળા;
 આજે અખેલ નિરખે કંઈ બંધ નેત્રે
 લીલા સુચારુ યતિ અન્તરદેવો કેરી

ઢાંકે શિવા લલિત દેહ તણી કલાને
છોને પ્રયત્ન થઈ કો આણુજાણુ વેશે;
શોભાવિશેષ શુચિ આત્મનો કૌમુદીને
ઢાંકી પરન્તુ કદિ કેમ કરી રખાયે ?

(અનુષ્ટુપ્)

“ ઉમા ! શિવા ! પ્રિયા ! દેવી ! ” અનિલે શબ્દ વિસ્તરે; ૬૧
સુણતાં ચમકે સ્યામા, પિયુના પાદમાં પડે.
“ પ્રિયે ! આ શું ? ” કહી નાથ ઉમાને હૃદયે ધરે,
ગાઢ આશ્લેષઆનન્દે દમ્પતી વિલસી રહે.
આત્માના ઐક્યનું ગાન અનેનું અનિલે વહે,
અધિકો દિવ્ય આહ્વાદ વિશ્વને વટ પાંડરે. ૭૦

सुवर्णद्वारिकानुं सागरनिमज्जन

સુવર્ણદ્વારિકાનું સાગરનિમજ્જન

[મહાભારતના યુદ્ધનો શોષિતસાગર શાન્ત થયો, અને ઘોર હૃદયભેદકતા સ્વર્ણે વાતાવરણને વીંધી રહી. પાંડુપુત્રોએ રાજ્યધુરા પૌત્રને સોંપી અને સ્વર્ગોરોહણ આદર્યું. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પોતાની કલા અંકેલી સ્વધામ અંગર્યા. ચક્રકુલના પાપનાં પૂર બાણે પોતાના અન્તરમાં ન શમાવી શકતો હોય તેમ સાગરે પોતાની સીમા ઓળંગી અને સુવર્ણમયી દ્વારામતી ઉપર પ્રલયજલ ફરી વળ્યાં. શ્રી કૃષ્ણના ભક્ત પીપાએ આ મહાનાશ પછી ઉદાગ્રીન ચિત્તે જલસમાધિ લીધી એવી લોકકથા છે; સામાન્ય રીતે લોકકથાઓમાં બને છે તેમ આ કથામાંયે કેટલાંક ભુદ્ધિગમ્ય નહિં એવાં તત્ત્વ ભળેલાં છે. એ તત્ત્વનો સર્વાંશે ત્યાગ કરી પીપા ભક્તની કથા આ કાવ્યના અન્તભાગમાં ગૂંધી છે.]

(સાસિની)

શિથિલ રવિકલા ત્યાં સિન્ધુને નીર રહે,
અવનિ ભરી ભરીને શાં તમઃસૈન્ય છૂટે !
અનિલ મહિં દિસે છે ઘોર કું ચડતા,ને
ઉદધિ પ્રલયઘેલો ઘોરતો વિભ્રમે છે.

ગહન ગગનમાંહે ને ! મહામેઘસેના ૫
ઉલટી ઉલટી રોધી દેતી સર્વે દિશાને;
કટકતી સળગે શી વીજળી ઘોર, નાણે—
યુગ-પ્રલયવિધાત્રી શક્તિની ક્રોધજ્વાલા !

લડતી જલદસેના બ્યોમમાં મૃત્યુયુદ્ધ
વરસતી પૃથિવીમાં નાશનાં ઘોર નીર; ૧૦
પલ પલ બલવન્તા સિન્ધુના આ તરંગ
પ્રબલ કરી રહ્યા શેા આજ મર્યાદભંગ !

જલબલ અતિઘેલાં દારિકાને સીંમાડે
વધુ વધુ વધતાં એ ક્ષીણદંબૂકરાલ;
પ્રકૃતિ પ્રબલ રોષે ભાન ભૂલી ગયેલી ૧૫
સુણતી નવ લગારે પૌરના આર્તનાદ.

પડું પડું કંઈ થાતા હિમના ભિર્વ દુર્ગ,
અતલ સરતી નતી પૃથ્વીની પીઠ લાગે;
ચદુકુલ વિલવોના ભવ્ય પ્રાસાદ રમ્ય.
લવણગૃહસમા હા ! ઓગળી આજ બધે. ૨૦

લલિત શુભ પ્રસાતી દ્વારિકા-આસ્થાચંદા
અમૃતધવલ આજે મૃત્યુની શ્યામ પાંખે;
ધસતી ધસતી આવે ઉગ્ર આ વારિસેના,
પલ મહિં રચશે એ મૃત્યુનાં ઘોર રાત્ર્ય.

વિલસતી વિધુબાલા બહાલુડી બ્યોમહોયે ૨૫
વિષ્ણુટી થઈ પડે શું આજ અંધારદેશે ?
સુરભિભર સુહાગી સ્નિગ્ધ શું વેલકીને
કઠિન લઈ કુહાડી કોઈ પાડે પ્રહારે ?

સભર નિજ જવાની માણતી સુન્દરી શું
નવલ હૃદયકોડે કલ્પતી ભાવિસ્વપ્નો, ૩૦
ઘડિકમહિં કપાઈ ચેતના વૃક્ષથી, ને
વણતલ પટકાતી મોતની ખાઈમાંહે ?

કંઈ કંઈ બહુ આવાં સામ્યદષ્ટાન્ત શોધું,
પણ નવ નવ કોઈ પૂર્ણ સાદશ્યવાળાં:
નથી નથી કદિ બાણ્યો ભવ્ય દારુણ નાશ ૩૫
મનુકુલ-ઘતિહાસે પૃથ્વીની પુત્રી કેરા.

(અનુક્રમ)

યુગક્ષયસમાં નીરે ડળી હા ! ભવ્ય દ્વારિકા;
અડખ્યા ભૂમિને ભાગે પરન્તુ ઊભું કોણ આ ?
કલ્પાન્તે શંભુના જેવું ઘોર અંધાર માપતું,
કૃતકૃત્યસમું કો આ વિનિષ્ટિ ભવ્ય લક્ષતું ? ૪૦

વિલોકે વિન્યને ઘોર રૂબેલું નાશશાન્તિમાં
 ઉઠાસીન રહી પીપો લકતે કૃષ્ણતણે મહા.
 “સિન્ધુના જલમાં સૂતી કૃષ્ણની રમ્ય દારિકા;
 સુવાડું ઘ્રહને વાર આત્મની દારિકા ન કાં?”
 વિચારી અન્તરે આવું દિવ્યમોહવિલાસમાં ૪૫
 દેહને લળતો મૂક્યો સિન્ધુની ઊર્મિમાળમાં.

અર્થવિવરણ

જ્યોતિ-રેખા:—પુસ્તકનું નામ કરણ આ કાવ્યની પ્રેરણા છે, અને કાવ્યમાં નામકરણનો નિર્દેશ છે. મહાકાવની, અંધકારથી ભરેલા મુખવાળી ગુફામાં સનાતન જ્યોતિ દંકાયેલો છે. અન્ધકારનાં એ પ્રયત્ન દ્વાર માનવદૃષ્ટિથી તે ન બેઢાય, પરંતુ દિવ્ય જ્યોતિના જ અગ્નિથી એ દ્વાર કદી કદી ખસી જાય છે, એવી ધન્ય ક્ષણોમાં જે દર્શન થાય છે તે આ કાવ્યોમાં શબ્દરેખામાં ગૂંથાયું છે. અને આ શબ્દરેખાને કાળનાં અન્ધન છે, ત્યારે જ્યોતિ-રેખા ત્રિકાલાગ્રાધિત-સનાતન છે એ સત્યનો સ્વીકાર અંતની એ પંક્તિઓમાં છે.

સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન

લખાયું તા. ૨૮-૭-૩૧;

પ્રસિદ્ધ થયું 'પ્રસ્થાન' માં.

૨: ગત હૃદયરંગો=અદૃશ્ય થયેલા હૃદયના રંગ. ૧-૩: ભાવ-
મયતાનું શબ્દચિત્ર. ૫: રાજપ્રાસાદની=રાજાના મહેલની. ૬: સાવ-
ધાન=ધ્યાનપૂર્વક ૮: શુચિશીલ=પવિત્ર આચરણવાળો. ૧૦: વનદેવયુગ્મ=
સિદ્ધાર્થ તે વનદેવ અને યશોધરા તે વનદેવી આ યુગ્મ=જોડું.
૧૨: શોભનશોભના=ચુન્દર રૂપધારી સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા. ૧૩-૧૪:
સિદ્ધાર્થનું તેજ અને યશોધરાનું સૌન્દર્ય-એ બેનો સંગમ તે રાહુલનું
સ્વરૂપ. ૧૫-૨૦: રાહુલની નિદ્રોપ યાત્રાએ છાઓનું વર્ણન છે; એમાં
પાછળ આવતી સિદ્ધાર્થની મનોદશાનું પ્રતિબિમ્બ જોઈશું? ૧૯:
હેમની ગેદે=સોનાના દડાથી. ૨૧: અમ્બુધિ=સમુદ્ર. ૨૨: તરણી=નોંકા.
૨૫: મોદમાં=આનન્દમાં. ૨૭: કપિલવસ્તુ=સિદ્ધાર્થના પિતાની નગરી.
૨૮: અન્તર્યામ્બ=હૃદયનો તાપ. ૩૦: ગુપત=છૂપાં. એના હૃદયમાં રહેલા
તાપની વરાળ કદી કદી નિઃશ્વાસરૂપે પ્રગટ થતી હતી. ૩૧: કિન્નરો
અધર્માનુષી ગાયકો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૩૨: માયા=સિદ્ધાર્થની માતા.
૩૩: વિજાયાં=લય પામી ગયાં. ૩૪: શમે=શાન્ત થાય. ૩૫-૩૮:

આગળ ઉપર ઊંડી વ્યથાનું દર્શન સિદ્ધાર્થમાં કેવી રીતે થાય છે તે
 અત્રે વર્ણવ્યું છે. એ વ્યથાનું નિવારણ શોધવાનો ગૂઢ પ્રયત્ન પણ
 દેખાય છે. ૩૫: નૃપકુમાર=સિદ્ધાર્થ. ૩૭: અનિલ=વાયુ. ૩૮: અશબ્દ=
 શૂન્ય. સ્થિરનેત્ર=સ્થિર છે નેત્ર જેનાં એવો. નભવિતાન=ગગનમંડપ.
 ૪૦: વાયુમાં પણ સિદ્ધાર્થની વ્યથા પ્રતિબિમ્બિત થઈ હતી. મૂક=
 શાન્ત. ૪૧: કાન્ત=પતિ. ૪૨: આર્દ્રચિત્તા=આર્દ્ર (ભીનું, દ્રામળ) છે
 હૃદય જેનું તે. પતિ.પ્રિયા=પતિ છે પ્રિય જેને તે. આ બન્ને યશો-
 ધરાનાં વિશેષણો છે. અત્રે સાર્થક છે. ૪૩: આર્યા શબ્દ યશોધરા
 માટે એના સામાન્ય અર્થમાં જ યોગ્યો છે. આર્યા=સન્નારી. ૪૩:
 ૪૪: સિદ્ધાર્થની વેદના વાયુમાં પ્રત્યક્ષ થાય તો યશોધરાના ચિત્તમાં
 કેમ ન થાય? ૪૫-૫૨: યશોધરા પોતાના હૃદયનો અનુક્રમ્પ સિદ્ધા-
 ર્થને સમજાવી એની વ્યથામાં સમભાગી બનાવવા તેને વિનવે છે.
 જીવનની ખરી ધન્યતા એને દુઃખભાગી બનવામાં જ જણાય છે.
 ૫૩-૫૬: યશોધરાને સમજાવવાનો સિદ્ધાર્થનો પ્રયત્ન. ઘડીભર
 સિદ્ધાર્થ ઉપર યશોધરાનો પ્રેમ વિજય મેળવે છે એમ
 આપણને પાછળ આવતી પંક્તિઓ વાંચતાં જણાય છે.
 ૫૪: પરસે=સ્પર્શ. નેત્રદાને=દષ્ટિ વડે. ૫૬-૬૨: આ શ્લોકમાં બીજી
 લીટીમાં પણ પુષ્પિતાગ્રાનું વિયમ પાદ જ યોગ્યેલું છે છતાં છન્દનું
 નામ એનું એ જ રાખેલું છે. ૬૨: કવચિત્ મળે તેવા સુખમાં શોભતાં
 સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા. ૬૩-૬૪: સ્વપ્નનું ગૂઢ સૂચન આ શ્લોકમાં
 છે. ૬૪: લીન=મગ્ન થયેલી. ૬૭-૬૮: એડ્વિન આર્નોલ્ડે કરેલો
 અનેક સ્વપ્નાંઓનો ઉલ્લેખ અત્રે સરખાવવા જેવો છે. ૭૩: લક્ષ્મીને=
 શોભીને, રમીને. ૭૩-૭૬: ઉપાના ઉલ્લાસ, સન્ધ્યાના સુહાસ, અને
 ચન્દાના વિલાસની ક્ષણિકતા દ્વારા જગતની ક્ષણિકતા નિર્દિષ્ટ થાય
 છે. ૭૫: રહી-પ્રતિદિન પછી વધી શબ્દ સાર્થ બનત. ૭૬: અમા-
 વાશ્યા=અમાસ. ૭૮: પહેલાં શબ્દ અરપષ્ટ હતા; હવે અર્થ અરપષ્ટ

રહે છે. ૮૩-૮૪: આત્મ, યૌવન, અને જરા એ જીવનનો વિશ્વસક્રમ
 કે વિનાશક્રમ ! ૮૫: દુઃખોના દુર્ગન્ધોમાં સિદ્ધાર્થે જોયેલ-માનવ
 સૃષ્ટિમાં આપેલ દુઃખોનું સૂચન સમાયેલું છે. ૮૭: સિદ્ધાર્થના હૃદય
 ઉપર ગીનની વધારે સ્પષ્ટ અસર થાય છે. ૮૧-૮૨: જેનું સર્જન
 તે સર્વનો અન્તે વિનાશ. ૮૩: ચંડતા=વિકરાળપણું. ૮૪: પ્રતિશબ્દો=
 પડ્યા. ૮૫: સંવેદનો=જાગૃત્તીના અનુભવો. ૮૭: ધૃતિઅજે=ધૈર્યના
 અભાવો. ૮૮: 'My world! My world! I know, I
 come.' Light o Asia. ૧૦૦: તમા અનુભવ સાથે તમા
 પ્રશ્નો પણ અંતરમાં ઘોળાય છે. ૧૦૨: કુસિત=વિદ્વજ્ઞ ૧૦૫
 ઉદ્વિગ્નચિત્ત=દુઃખિત હૃદયવાળા. ૧૦૬: ભગ્નઉર=ભગ્ન (દુઃખથી)
 થયું છે હૃદય જેનું તે. ૧૦૮: આશ્રમ્ય=આધાર. ૧૧૨: રોધેલાં=અટ-
 કેલાં-અટકાવેલાં. ૧૧૬: 'આત્મો સ્યામ રજતિમાં આત્મો, માર્ગ
 ન્યોતિ અપૂર્વો આત્મો.' ૧૧૮: અગમ્યે=ગહન આશ્રયમાં. આશ્વાસે=
 આશ્વાસન આપે. ૧૧૯: ભીરુતા=ખડીકણપણું. ૧૨૦: પુન્ન=કગસો.
 સમસ્ત જગત્ દુઃખનાં ડૂબ્યું હોય ત્યારે આપણાં પોતાનાં સુખોનું
 ચિન્તન કરી શકે એવી રહેવું ? ૧૨૧: અગમ્યા હસ્તો=અગમ્ય હાથ-
 તરંગો. માનવોદયિ=મનુષ્યોનો મહાસાગર. ૧૨૨: મહાસકેત=કર્તવ્ય
 પથમાં અંપજાવવાના મહાન અવસરનું સૂચન ૧૨૩-૨૪: જગતમાં
 વ્યાપેલા સંતાપને દૂંદ માની માનવો તેમાં પચ્યા રહે છે. ૧૨૫:
 પરંતુ સંતાપનું રહસ્ય સમજવાની દૃષ્ટિ શું નહિ શિથલ ! ૧૨૬:
 મહાવિનષ્ટિ=મહાવિનાશ. ૧૨૮: 'સુસિદ્ધાર્થ' અને 'જાણુતો ને ન
 જાણુતો'—આમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ જણાય છે અરે; પણ સ્વપ્નની
 વિગતને અનુકક્ષીને વિચારીએ તો સિદ્ધાર્થે એના જીવનનો અર્થ
 સિદ્ધ કરી લીધો એમ જણાય છે. અને તેમાં એના ભાવિનો મૃદ
 નિર્દેશ છે. જતાં આત્મો સ્વપ્ન છે એટલે 'જાણુતો ને ન જાણુતો'
 એ વચનો વાસ્તવિક વિરોધ ઉત્પન્ન કરતાં નથી.

સુલોચનાનું લોચનદાન

લખાયું તા. ૧૧-૧૨-૧૯૨૭ 'ઉદય' વાર્ષિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું.

પ્રો. ઠાકોરે કાપકૂપ કરી 'મદનવિજયી લોચનદાન' એ નામે 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' માં છાપ્યું. જે વાર્તામાં કાવ્યનો પ્રસંગ છે તે અત્રે આપેલી છે:—

[લિક્ષુણી શુભા રાજગૃહમાં જીવકના આશ્રવનમાં જતી હતી ત્યાં એક ધૂતે એને રોકી. શુભા કહે “વીરા, મેં તારો શું અપરાધ કર્યો છે જેથી તું મારો માર્ગ રોકીને ઊભો છે? અમારે બ્રહ્મચારિણીઓને પુરુષનો સ્પર્શ ન કલ્પે.”

ધૂત: “તારા જેવી બાલિકાને બ્રહ્મચર્ય શું? તારાં ભગવાં વસ્ત્ર ફગાવી દે એટલે આ પુષ્પિત વનમાં આપણે વિહાર કરીએ. વસન્ત ઋતુનો મંગળ આરંભ થયો છે. પુષ્પધારી ઝાડ બધે માધુર્યનું લાણું કરે છે, અને મન્દ પવનથી પ્રેરાઈને સૂસવે છે. વનમાં

એકલી અવગાહન કરીશ તેમાં તને શું સુખ ? કૂર સાવળ, મદો-
ન્મત્ત હાથી આદિ દુષ્ટ પશુઓથી સેવાયેલા નિર્જન તથા ભયંકર
મદાવનમાં કોઈ સહાય વિના જવાનું તને કેમ મન થાય છે ? હે
અનુયમા, તું તો સુવર્ણની પ્રતિમા અથવા નન્દન વનની અપ્સરા
જેવી છે. કાશીનાં સૂક્ષ્મ આંખાં આંખાં વસ્ત્ર જ તને તો શોભે.
આપણે વનમાં વિહાર કરીએ, હું તને બધી વાતે વશ થઈને વર્તીશ.
હે કિન્નરી મન્દસોયની, તારાથી કોઈ મને પ્રિય નથી. મારું કહ્યું
માન, અને ઘર કરીને સુખી થા. તારે વસવા મહેલ હશે, તારી
સેવા કરવા દાસીઓનું જૂથ હશે. કાશીના સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર તું પહેર,
માળા ધારણ કર, સુગન્ધનો લેપ કર. સોનાનાં તથા હીરામોતીનાં
વિવિધ આભરણો તને ઘડાવી દઈશ. ચન્દનના છત્રીપલંગ ઉપર
ત્રણ મણની તળાટ નાંખીને તારે આરામ કરવાનો હશે. આમ ને
આમ તારી સુક્રમાર દહેલતા કરમાઈ જાય એમાં શું સાર ? ”

શુભા: “ હે ભાઈ, આ શરીર માંસરુધિરાદિથી ભરેલું છે,
અન્તે સ્મશાનગામી છે, ક્ષણભંગુર છે. એમાં એવું તે શું દીકું,
કે જેથી તું આમ ભાન બૂલીને યદા તદા લવારી કરે છે ? ”

ધૂર્ત: “ તારી આંખ હરણના જેવી છે, કિન્નરી જેવી છે.
તે જોઈને હું ગાંડોતુર થઈ જાઉં છું. તારી આંખોથી કાંઈ મને
વિશેષ પ્રિય નથી. ”

શુભા: “ હે ભાઈ, આ તું જિંધે માર્ગે ચડ્યો. આકાશના ચન્દ્રનું
રમકડું કરવું છે, મેરુપર્વત ઓળંગવો છે, એવી તારી વાત છે.
બુદ્ધની દીકરીને જાંછેડવી તે સૂતી સિંહણને જગાડવા જેવું છે. આ
આંખ શું વસ્તુ છે ? ઝાડની બખોલમાં જાણે દોઢો મૂક્યો હોય ને
એમાં વચ્ચે પરપોટો હોય, ખારાં આંસુ હોય. લે આ તારી આંખ ”
એમ કહેતીકેને શુભાએ અનાસક્તિપૂર્વક રૂંવાડુંય ફરડવા દીધા
વિના પોતાની આંખ કાઢીને ધૂર્તના હાથમાં મૂકી.

ધૂતનો તો હવ જાણી ગયો, ને એ જુભાને પણ પડીને
મોલ્યો, ‘જહેન, મને ક્ષમા કર. જેમ તેમ કરીને તારી આંખ
સાછ કર. કરીને આવું કોઈ દી નહિં કરું.’

(થેરીગાથા-તિસંનિપાત)   દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી]

(નવજીવન તા. ૪-૧૨-૧૯૨૭)

૧-૧૬: આ પંક્તિઓ પ્રો. દાદરે ઉઠાવી દીધી છે. ૨: સદા-
તિમિર=મહાન્ અન્ધકાર. ૨: લગ્નસુધ્ધ લગ્નથી સુગ્ધ કે મૂઢ ? ‘લગ્ન
મૂઢ શાં’ ઉચિત લાગે. ૩ કારણે=સરોવર પણ. કેશાન્ત=ચાલી ગયેલું.
૪: તમરાં પાપથી દાઝતાં હતાં ? કયું પાપ ? કાવ્યના વસ્તુમાં આવે
છે તે-જેનું પ્રતીક અર્થે અન્ધકાર છે. ૬: ગિરિમાર્ગ=પર્વત ઉપરનો-
આજુબાજુનો માર્ગ. ૭: વક્ષસ્થલે=ગાંતી ઉપર. ૫-૮: આ શ્લોકમાં
ચાલનારની વિચારદશા અને મનોમન્યનનું પ્રતિબિમ્બ છે. ૯:
ઠેસથી કાર્યની અનિષ્ટતા કવિ સૂચવવા માગે છે. પણ ચાલનાર
ક્ષણમાત્ર વિચાર કરી આગળ વધે છે. ૧૧: ચૌવનાનિત્ય=જવાનીનો
પયન. ૧૨: દગ=નેત્ર. ૧૩: કાગસાંગ=કામ તે જ સાંગ. ૧૬: અવશ=
નિરાધાર. ગર્ત=ખાડો. ૧૩-૧૬: આંતરિક યુદ્ધમાં પરાજય વળવેલો
છે. ૧૭: લલિતલોચના=મુંદર આંખોવાળી ૧૮: સુવર્ણા=સોનાના
જેવા રંગવાળી. શિખાનું વિશેષણ છે. નીરવા=શાન્ત. નિર્વાણ=મૌદ્દોનું
મુક્તિનું સ્વરૂપ. નિર્વાણરૂપ અગ્નિની જ્યેષ્ઠતા તે યાજ્ઞ; કારણ કે એની
સાત્ત્વિકતામાં પાપને લક્ષ્મણાત્ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત હતું. ૧૯: યુદ્ધ
ભગવાનના યોધનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ; કૃષ્ણાંગી-તપઃસાધનાને લીધે. ૨૦:
વસુધરા=પૃથ્વી. જેમ પૃથ્વીના ગર્ભમાં જન્મ ભરેલું છે તેમ એના
અન્તરમાં પ્રેમ-પ્રાણીમાત્ર માટે સાત્ત્વિક પ્રેમ ભરેલો હતો. ૨૧
ધુરંધરા=અગ્રણી. ૨૨: આત્મલોચના=આત્મા જ જેનું લોચન છે એવી.
અન્ધકારબદ્ધ વિશ્વ માટે પહેલો શ્લોક જુઓ. ૨૩: દમધીમો=ધ્વાંસ
જેટલો ધીમો. ૨૪: વિકાસે=વિસ્તારે. ઉત્કંઠે=જાંચી ડોકવાળી. ૨૬:

ભિક્ષુ આજે ભિક્ષુણીના વાસમાં ક્યાંથી ? ૨૭-૩૦: ઉપરના
 શ્લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલ આશંકા પર બાલાનો અન્તરાત્મા દ્વેષ
 વિજય મેળવે છે એ વર્ણવતી આ પંક્તિઓ પણ પ્રો. હાકોરે છોડી
 દીધી છે. પુણ્યપીયૂષ=પુણ્યરૂપી અમૃત. ૩૨: ભિક્ષુના મુખ પરથી
 તપઃપ્રભાવ આજે અદશ્ય થયો હતો. ૩૪: સહોદરાવૃત્તિ=ભગિની
 ભાવ. ૩૬: ગ્રહેલું=થેલું થયેલું. ૪૩: રમર=કામ. ૪૪: તપસ્વિનીના
 શબ્દરૂપી વાયુની ફૂંકે સાધુના હૃદયમાં ધૂંધી રહેશે કામાગ્નિ પ્રભવ-
 લિત થયો અને એની શિખા વાણીરૂપે પ્રત્યક્ષ બની. ૪૬: શશિ-
 શીતલા=ચન્દ્ર જેવી શીતળ. કામાન્ધને ખમર નથી કે વસ્તુતઃ એ
 પીયૂષવર્ષણ નથી પાવતો. ૪૮: અનભિસ=કામીની માગણીથી અણ-
 બાણ. પઃ-૫૮: ભિક્ષુએ કરવા ધારેલું પાપ કેટલું ઘોર હતું અને
 તેથી કુદરત દેવી કંપી બિડી તે આ બે શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે. બીજા
 શ્લોક પ્રો. હાકોરે છોડી દીધો છે. ૫૫: ઉગ્ર=પ્રચંડ. ૫૮: છળી=
 ચમકી. ૫૯: મહા અનસ=ભગવાન શંકરના ત્રીજા નેત્રમાં વસે છે
 તેવો કામદાહક પવિત્ર અગ્નિ. પણ બાળા આ ક્રોધને સંયમથી
 દબાવીને પ્રેમથી જ ઉત્તર આપે છે. ૬૩-૬૬: આપણે બન્ને
 ભગવાન બુદ્ધનાં બાળકો એટલે સહોદર નહિ છતાં સહોદરભાવથી
 બંધાયેલાં તો ખરાં જ. ૬૬: વિતથ=નિષ્કળ. ૬૭-૬૮: મહતે તું ગૃહેન
 ન ગણુ તો પણ નીતિવિરુદ્ધ ત્હારાથી કેમ આચરણ ગ્રામ ? આ બે
 પંક્તિઓ પણ પ્રો. હાકોરે નથી લીધી ! ૭૪: થેસો ભિક્ષુ શીલ-
 દિસા કરતાં વારનાર મુસોચનાને પ્રેમહિંસા ન કરવા ચેતાવે છે !
 ૭૨-૭૩: પ્રો. હાકોરે નથી લીધી. ૭૬-૭૮: ભિક્ષુએ ગ્રથેલી ભ્રમની
 બળ આ પંક્તિઓમાં છે. ૮૩-૮૪: ભાઈ, તું કુમાર્ગે બન્યો છે એ
 કેમ જ્ઞેતો નથી ! જરા હૃદયમાં બાંહેડો નો ઉતર. આ બે પંક્તિ પણ
 પ્રો. હાકોરે છોડી દીધી છે. ૮૭-૮૮: આ પંક્તિઓ પણ ‘કવિના
 સમૃદ્ધિ’ માં નથી લેવાઈ. દેહનો ગોહ નકુપાન જેવા દેખાય પણ

વસ્તુતઃ તે ઝેરનું જ પાત્ર છે. અને એનો સ્પર્શમાત્ર માનવના પુણ્યરૂપી દેહને વીંધી નાખે છે. ૯૦-૯૩: તમિસ્સા=રાત્રિ. રાત્રિના અન્ધકારે પ્રકાશને આવર્યો હતો તેમ કામરાત્રિએ લિક્ષુના આંતર જ્યોતિને આવરી લીધો હતો. આ પંક્તિઓ પણ પ્રો. હાકોરની કાપકૃપમાં આવી ગઇ છે. ૯૪-૯૬: લિક્ષુનો અસંખ્ય પ્રલાપ છે. એટલે ‘રસ’ શબ્દનો આટલો બધો દુરુપયોગ થયો છે. ‘દયા’ નું પણ તેમ જ છે. ૯૯: તમ-ક્રોધથી ?-પાપને પ્રભળવાની ઉગ્ર તેજોવૃત્તિથી. ૧૦૧: અધે=કામાંધ. ૧૦૨: ચારુશીલા=પવિત્ર આચરણવાળી ૧૦૫: સરલ હૃદય ને બહુપ્રીહિ લઇ દોષ કાઢવા કરતાં ‘હૃદય’ ને તૃતીયામાં ગણવો એ સારું છે. પણ વસ્તુતઃ ‘હૃદય’ ‘ધૃષ્ટિ’નો કર્તા છે. જેમાં દયાનાં મીઠાં જળવણાં તે હૃદય. ૧૦૮: ચામે=ચામકાથી. ૧૧૦: અમી નિર્ગળતાં=અમૃત ઝરતાં. ૧૧૧-૧૧૪: બહેન શબ્દનો ઉચ્ચાર સ્વાભાવિક રીતે જ લિક્ષુના મુખથી થાય છે. એનો ભગિનીભાવ પાછો જગ્રત્ થાય છે. શિવે નેત્રથી કામને બાબ્યો; સુન્દરીઓં નેત્રથી જ કામને જીવાડે છે એવું એક રસિક કવિએ કહ્યું છે; સુલોચનાએ પણ નેત્રવડે જ નવીન રીતે કામનો પરાન્ત્ય અત્રે કર્યો છે. સુલોચનાની નેત્રદાનની ક્રિયા જોટલી ત્વરાવાળી છે એટલો જ કાવ્યનો અન્ત પણ ત્વરિત છે.

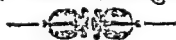

શસ્ત્રસંન્યાસ

લખાયું જુન ૧૯૩૨;   અત્રે પહેલીજ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૩-૪: ભૂતકાળની ઇતિહાસવાર્તા અને ભાવિનું રહસ્ય કહેતો સમુદ્ર કૃષ્ણના ચિત્તને જાગ્રત કરે છે. ૯-૧૦: સ્થૂળકાલને બેદનારી કૃષ્ણની દિવ્ય દષ્ટિ સમક્ષ ભાવિ દશ્યોની પરંપરા ખડી થાય છે, અને તેનાં દર્શનથી એ દષ્ટિ વિહ્વળ બને છે. ૧૨: ભાળે=જુએ. ભીખનો ક્રોધાગ્નિ અસંખ્ય વ્યાળાઓથી જાણે દિગંતોને વીંટી વળ્યો છે ! ૧૪: દિશાઓને બેદતી આ દુરુણ હાય કોની ? પૃથ્વી માતાની ? ૧૭: શતધાર=સો ધારવાળું. ૧૯-૨૧: દ્રૌપદીના સૌમ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન છે. વીસમી પંક્તિ વંશસ્થ વૃત્તની છે. સંસ્કારિતાની શાન્ત પ્રતિષ્ઠાસ્પ, સતીત્વની મુર્તિમંત ભાવનાસ્પ, પાંડવોમાં અનન્ય ભક્તિ ધરાવનાર દ્રૌપદીનું સ્વરૂપ કૃષ્ણને કેવું દેખાય છે તે પછી આવે છે. ૨૨-૩૦: પ્રગલ્ભ દ્રૌપદી શત્રુરાત્રિ અને છે, એનાં વિકરાલ

નેત્રોમાંથી અંગારા વરસે છે, હાથમાં એ ત્રિશૂળ ઊઠાળે છે, અને
 ટોપવાળાં શત્રુઓનાં શિર વડે રમતી એ લોહીથી એ પોતાના હાથ
 ધુએ છે. જગતનું લક્ષણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલી જાણે જોગમાયા !
 ૨૨: આદ્યશક્તિ=સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને પ્રલયના કારણરૂપ
 મૂળ શક્તિ. ૩૦: ગ્રાસ=કોળિયો, ગ્રસતી-ગળી જતી. ૩૧: ભીમ
 રુદ્રનો અંશ મનાય છે, પણ અહિં તો પાંચે પાંડવોને રુદ્રરૂપ
 કહ્યા છે. પુરાણોમાં રુદ્રો અગિયાર માનેલા છે. ૩૪: યુગમૂર્તિ
 યુગના પ્રતિનિધિ-અધિષ્ઠાતા. ૩૫-૩૮: આવેશમાં યુગોની પરં-
 પરાને વિલુપ્ત કરી ભૂમિને મુક્ત બનાવવાની ઈચ્છા કૃષ્ણને થાય
 છે. ૪૧: સંયમદંડધારક=સંયમરૂપી દંડ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ; જેણે
 પોતાના મનનું શાસન કરવા સંયમદંડ ધાર્યો હતો તે. ૪૩ પ્રવાત=
 પ્રમળ વાયુ. ૪૪ ભીષણશબ્દ-પ્રવાતનું વિશેષણ છે. ૪૫: ઝંઝા-
 નિલો=વંટોળિયા. ૪૮: તમિસ્ર=અન્ધકાર. ૫૦: મહાપ્રકાશ=
 the Eternal Light. ૫૧-૫૨: ભાવિનાં આ દર્શન પછી પણ
 કૃષ્ણ પોતાના કર્તવ્યપથનો નિર્ણય જલદી કરી શકતા નથી. પરંતુ
 એની પ્રમળ શક્તિ એને એક માર્ગ સૂઝાડે છે. ૫૫: શસ્ત્રસંન્યાસ
 શસ્ત્રનો ત્યાગ. દીક્ષા=વ્રત. શસ્ત્ર નહિં ધારણ કરવાનું વ્રત. ૫૬:
 જીવનનાયક=સંસારના જીવનને દોરનાર. ૫૭ સુદર્શન ચક્રને નામ
 પ્રમાણે ગુણ ધારણ કરવાને કહે છે. ૬૧-૬૨ ચન્દ્રમા પણ શ્રી
 કૃષ્ણના હૃદયમાં રહેલા પ્રેક્ષાનો પડથો પાડે છે. ૬૫ કાલિમા=
 કાળાશ. ૬૬: યુદ્ધમાં પ્રવર્તતા સંહારથી જગતનો એકાત્મભાવ વિનાશ
 પામશે ? ૬૭: રૂપાન્તરે-અન્ય સ્વરૂપે. ૭૨: શોક, વિદ્વેલતા અને શ્રમ
 ને પરિણામે કૃષ્ણના હૃદયમાંથી નિઃશ્વાસ ઊડે છે. ૭૪: વિકૃત=એડોળ.
 ૭૬ ઉડુનેત્ર=તારકરૂપી નેત્રો. છેલ્લા શ્લોકમાં કૃષ્ણ 'નિરખેલ ભાવિનું
 જાણે કે ગૂઢ સૂચન છે. આ શ્લોકમાં બધાં ચરણોમાં પુષ્પિતાગ્રાનો
 સગપાદ આવેલ છે એટલે નામ સ્મ-પુષ્પિતાગ્રા રાખ્યું છે.

દામ્પત્ય

લખાયું તા. ૨૨-૮-૧૯૨૮;

પ્ર. 'કૌમુદી' ત્રૈમાસિકમાં.

૧: વિક્ષોલસલિલા=તરંગવાળા જળવાળી. સાન્ધ્ય=સંધ્યાનું ૨: વ્યંજે=વ્યક્ત કરે; દર્શાવે. ૫: અંતરલીન=અંતઃ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન. ૧૦: આકાશમાંથી દેવો જાણે તારકોરૂપી પુષ્પો વેરે છે. ૧૫-૧૬: અધા વિશ્વતી એકત્ર કરેલી સુંદરતાની મૂર્તિ જેવી બીજાવાળા પગલાં ભરતી જાય છે અને એને પગલે પગલે પ્રકાશ પથરાય છે. ૨૧: હૃદયની અધી લાગણીઓ પ્રવાહરૂપે વહેવા માંડે છે. ૨૨-૨૪: યોગી અંતઃસૃષ્ટિ સાથે એકાગ્રતા સાધી તેમાં લીન બનેલ છે; પણ એ સૃષ્ટિકારા બ્રહ્માંડમાં મગ્ન થવાય છે એટલે અહિં યોગી પણ ઇન્દ્રિયથી પર એવું સંહોદિત ગાન સાંભળે છે. ૨૫-૨૬: બાલાની ગતિ અને વૃત્તિમાં આ એકાએક ફેરફાર શાથી ? ૨૭: તપોધન=તપ એ જ ધન. ૩૦: ગદિત= નિંદ્રા. ૩૨: સુદૃઢ-વિચારમાં અને ગતિમાં પણ. ૩૫: એનું સંગીત

વિશ્વોદ્યાનની શાન્તિને તો નહિં ભેદે ! ૩૭-૩૮: આત્માના ગાનમાં જ વિશ્વવિલાસની પ્રતીતિ છે. ૩૯: હલક=કંઠ. ૪૧-૪૨: પણ શ્રવણ-પારના ગાનમાં લીન બનેલ યતિને આ ગીત કેમ ડોલાવે ? પરન્તુ આ ગીતની પાછળ પણ આત્મા જ રહેલો છે. અને એ આત્માનો યતિની આત્મતન્ત્રી જોડે સંવાદ સધાય છે. ૫૨: કપાળ પરનાં પર-સેવાનાં ટીપાં કલાના શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવનું પરિણામ છે. સાથે સાથે ધ્યાનનો મન્દ ભંગ પણ સૂચિત છે. ૫૬ સંવાદિની=નૃત્યના તાલમાં પરસ્પર મેળ લેતી. ૫૮: કંઠ=રહેજ. ૬૧-૬૪: માત્ર દેહ તરફ લક્ષ હોય તો વેષપરિવર્તનથી છેતરાઇ જવાય. પણ આત્માનો પરિચય અને સહકાર સધાયો હોય ત્યાં વેષ જોવા ઉપાધિ કેમ નડે ? ૬૯-૭૦: વાયુ આત્મૈક્યના ગાનના સૂર વિશ્વમાં ફેલાવે છે એટલે દિવ્ય આહ્વાદ જગતમાં વ્યાપે છે.

સુવર્ણદ્વારિકાનું સાગરનિમજ્જન

લખાયું તા. ૧૨-૧૧-૧૯૨૯; પ્રસિદ્ધ થયું 'વસન્ત' માં.

મહાભારત અને અન્ય પુરાણોમાં દ્વારિકાના સાગરનિમજ્જનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

इमां च नगरीं सद्यः * * * ।

प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

* * *

* * * सागरो मकरालयः ।

द्वारकां रत्नसंपूर्णा जलेनाप्लावयत्तदा ॥

(મહાભારત)*

द्वारकां च मया त्यक्तां समुद्रः प्लावयिष्यति ।

* * *

प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः ।

(વિષ્ણુપુરાણ)*

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत्क्षणात् ।

(ભાગવત)*

---

* આ શ્લોકો માટે હું શ્રી. કલ્યાણરાય જોશીના એક લેખનો ઋણી છું.

૧: શિથિલ=ઝાંખી. શશિકલાની પેઠે રવિકલા એવો પ્રયોગ થઈ શકે? સૂર્યમાં કયાં કલાઓ છે? એટલે આદિ તો સૂર્યગ્રિમ્મ એ જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે. ૧-૪: અન્ધકાર, પ્રચંડ વાયુ, થેલો સમુદ્ર, અને આગળ આવતાં વાદળસેના અને વીજળી સર્વે પ્રલયનાં સાધનો છે. ૪: વિભ્રમે છે=ગિજળે છે. ૫: મહામેઘસેના=મહોટાં વાદળાંઓની સેના. ૮: યુગનો પ્રલય કરનાર શક્તિના ક્રોધની જ્વાળા જેવી વીજળી ભીષણ અમકાર કરે છે. ૯-૧૦: વાદળની સેનામાંથી આજે સૃષ્ટિને પોપક નહિં પણ તેનો વિનાશ કરનારું જળ વરસે છે. ૧૨: સમુદ્રના તરંગો પણ આજે માઝા ખૂંડે છે. ૧૪: શીણુરૂપી દાદોને લીધે ભયંકર લાગતાં જલનાં સૈન્યો. ૧૬: આ બાબત મહાભારત અને પુરાણોના વર્ણનથી વિરુદ્ધ જાય છે. કારણ કે 'માણસો આત્મા ગયા પછી શૂન્ય દારિકાને સમુદ્રે ડુબાડી' એવું વર્ણન ત્યાં છે; એટલે પૌરના આત્માના સંભવ ન હોય. ૧૭: હેમના=સોનાના. ૧૮: અતલ=તળિયા વગરને ઊંડાણે ૨૧: આસ્થ-અંદા=મુખરૂપી અંદ્ર. ૨૨: અમૃતધવલ-આસ્થઅંદાનું વિશેષણ છે. ૨૫: વિધુ=અંદ્ર. ૨૬: જવાની=યૌવન. ૩૩-૩૪ કલ્પનામાં આવતાં બધાં ઉપમાનોમાં સાદશ્યધર્મ જણાતો નથી એટલે ઉપમાની સંયોજના કેમ સંભવે? ૩૭: યુગનો પ્રલય કરવાને સમર્થ એવાં નીરમાં દારિકા ડૂબે છે. ૩૮: મહાભારત ને પુરાણોમાં ભગવાન કૃષ્ણનું ઘર એક જ ડૂંગ્યા વગરનું રહ્યું એવો ઉલ્લેખ છે પણ આદિ તેમ ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી. ૩૯: શંકર પ્રલયના આધિષ્ઠાતા દેવ છે. ૪૧: દારિકાના વિનાશમાં વિશ્વનો વિનાશ લક્ષિત છે. ૪૩-૪૪: દારિકાનો સમુદ્રના નીરમાં લય થયો તેમ આત્માનો બ્રહ્મનીરમાં લય કરવા પીપોલકત પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪૫: આત્મા દેહબદ્ધોમાંથી મુક્ત થતાં દિવ્ય આનંદ અને ઉત્સાહ અનુભવે છે, આ પ્રમાણે સુરમ્ય દારિકાના ભવ્ય છતાં દારુણ સાગર નિમજ્જનનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યનો અંત તો સુભગ જ છે.

પરિશિષ્ટ

(શ્રી. ખ. હ. કાકોરનું વક્તવ્ય)

વિષય: ‘ સુસોચનાનું સોચનદાન ’ એમાંથી આરંભની કેટલીક કડી અને વચ્ચેથી થોડું છોડી દીધું છે. સોચનદાન આપીને પણ કાગળને હરાવી સુસોચના ભિક્ષુ તર્ક આપું ભગિનીકર્તવ્ય ગન્તવ્ય છે, એ અદ્ભુત કરુણ વિષયનું આ આલેખન સંયમી અને ગુરુખ છે, સાથે એના કર્તા વિષે આશાજનક પણ લાગે છે. મણિશંકરના “ વસંતવિજય ” ની ખામી વસ્તુને વેગ અતિમંદ, એનાથી આ કૃતિ મુક્ત છે, તો મણિશંકરનું ભાષાલય-પ્રભુત્વ પણ અહીં જણાતું નથી. ‘ જરૂર ’ માં ૩ લઘુ ગણવો, ‘ અસુર ’ માં સુ ગુરુ ગણવો, વગેરે કેવળ બેદરકારી કહેવાય.

લલિતસોચના, કરુણાપરા, શશિશીનલા, સરસ હૃદય (?)
 પ્રુદ્યાલા-એ સુસોચનાને વર્ણવતાં વિશેષણોમાં વિવિધ્ય છે.

*

*

*

તૃણા જ દુઃખ અને ભાવપરંપરાના લખચોરોથી ફેરાનું મૂલ

તેને ઉખેડી નાખતાં આત્મા જે મુક્ત દશાની શાશ્વત સ્થિતિ મેળવે છે, તેને ઔદ્દર્શનમાં 'નિર્વાણ' કહે છે. * * * નિર્વાણ મારે પ્રકાશનું જ ઉપમાન થટે, પ્રકાશ અને તાપ અને જેનાં લક્ષણ તે અગ્નિનું ઉપમાન એટલું ઉચિત ન ગણાય.

*

*

*

તહારાં લોચનો શાં સુ. એટલું બોલે છે ત્યાં જ નાવિકા પોતાની આંખો હાથે ઉખેડી નાંખીને એના હાથમાં મૂકી દે છે. તું બોલો આ આંખો પર ને? તહારા જેવા ભાઈને ઉગારવા તો લે એ આંખોની જ કુર્યાની! અને આ અહ્મુત, આ રૌદ્ર, આ બીભત્સ પણ દુરુણ લક્ષ્યવેંધી આચરણથી ભિક્ષુનો મદનાવેશ તત્ક્ષણ પીગળી જાય છે; મદનાવેશની જડતારૂપ શિક્ષા તુટી પડે છે, અને પ્રાયશ્ચિત્તા, તેમ સુલોચના પ્રતિ દયા, સ્નેહ અને ભક્તિભાવના શ્રાવણ અને ભાદરવો એની આંખમાંથી વર્ષા રહે છે.

મિતાક્ષરતાને મોટા ગુણ ગણું છું, તથાપિ ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે જે છેલ્લી કડીમાં છે એટલી બધી મિતાક્ષરતા દુર્બોધતા ગણાય.

*

*

*

આવો બનાવનું વર્ણન (શબ્દોમાં) અયોગ્ય નથી તેટલું એનું ચિત્ર અયોગ્ય અને, અને ચિત્ર કરતાં પણ વધારે અયોગ્ય એવા બનાવનું તખ્તા ઉપર નિરૂપણ અને. જુવો જર્મન વિવેચક લેસિંગ એની લાઓકૂન (Laocoon) મૂર્તિનૂયની ચર્ચામાં જુદી જુદી કલાઓની જુદીજુદી મર્યાદાઓને લગતા વિવેક મારે કરાવેલું દિગ્દર્શન: જે એના મત પ્રકટ થયા ત્યારથીજ એ જાતના વિષયોના સમ્બન્ધમાં સૌ સ્વીકારે છે.

(‘આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ’ પૃષ્ઠ: ૧૩૬-૧૩૮)

